

II Vroeë Migrasies in Suidelike Afrika

„History records three great migrations: the Barbarians who swept over Europe and captured Rome; the Mongols under Genghis Khan; and the Atlantic Migration to the New World.”

E. C. Guillet, *The Great Migration*, Toronto, 2de uitgawe, 1963, p. vii.

„The greatest movement in African history is undoubtedly the long and mainly unrecorded process of expansion and colonization which brought the Bantu from their original home . . . to occupy most of the continent south of the Sahara.”

J. D. Omer-Cooper, *The Zulu Aftermath*, Londen, 1969, p. 2.

„L’Afrique, vous le savez, est le théâtre des plus fréquentes révolutions. Chaque année voit périr des milliers d’individus et disparaître des tribus entières.”

Rolland, Pellissier, Arbousset, Casalis en Daumas, in *Journal des Missions Évangéliques*, 1838, p. 21.

In die eindelose verskeidenheid van sy geskiedenis het die mens soms fisies opmerklik *staties* gelewe. Soms het die mens weer fisies met opvallend versnelde pas groepsgegewys *beweeg*. In die tydperke toe die mensdom nog nie die skryfkuns beoefen het nie, of hy hom in sy snelle bewegings nie die tyd daarvoor gegun het nie, moet die geskiedskrywer hom des te meer inspan om ’n mate van historiese sekerheid oor die mobiele mens te verkry. In die groot kontinent Afrika, en in besonder in Suidelike Afrika, tref ons sulke verskynsels meermale aan. Voor die koms van blanke Europeane (en die baie waarskynlike besoeke van geel of bruin Asiate) moet ons op heel gebrekkige bronne staatmaak om slegs ’n vae, dowwe beeld van die mens-in-beweging op te bou.

Wat wel duidelik is, is dat daar in Suidelike Afrika bewegings plaasgevind het van aanmerklike belang nie slegs vir sy kontinent nie, maar ook vir die wêreld. Oor duisende jare het o.a. Boesmans, Hottentotte en Bantoes heelwat bewegings uitgevoer, veral in ’n betekenisvolle suidwaartse rigting. Digte nevels bedek hierdie migrasies. Van die belangrikste vrae kan nie bevredigend beantwoord word nie. Wanneer het die bewegings presies plaasgevind? Om welke redes? Hoe groot was hul omvang en spoed? In welke verband het hulle tot mekaar gestaan?

Met die koms van die Europese seevaarders vanaf die laat vyftiende eeu en veral sedert die Blankes se eerste emigrasie uit Europa teen die middel van die sewentiende eeu, kry die geskiedskrywer uit hul skriftelike bronne ’n veel helderder beeld. Na die Europeaan talle terugslae toegedien is deur Arabiese en Mongoolse migrasies gevolg deur die jammerlike mislukking van sy

die kruis togte na sy Heilige Land, bars die Europese emigrasie nou transoseanies los. Die stroom is dun maar onkeerbaar. Sy skepe voer hom oor die wêreldroetes en sy kanonne en ander vuurwapens stel hom in staat om die nodige steunpunte aan land in te rig en te handhaaf. Waar hy later transkontinentaal begin beweeg, gebruik hy oordeelkundig die besonder mobiele perd en bestendige perdewa en ossewa.¹

Dit was die seevarende, getalarme Nederlanders wat gekom het na 'n afgeleë suidelike mariene en handelsteunpunt aan die suidwestelike punt van Afrika. 'n Nuwe kolonie ontwikkel spoedig op die strategiese punt in 'n vreemde, onaantreklike „Uithoek”. Dat die Kaapkolonie in 'n landarme halfgrond lê, verhoog sy betekenis vir die Europese koloniale mededingers van die Nederlanders, maar plaas hom tegelyk in verre suidelike isolasie. Die handjievol Europeane is deel van die Europese stroom wat vyf eeue lank onweersstaanbaar oor die hele aardbol gevloei het. In Suid-Afrika was dit egter net 'n ligte kabling teen die miljoene Nie-Blanke migrante van 'n onbekende kontinent. Vanaf die vestiging van Blankes in die Kaapse Skiereiland was daar 'n interaksie tussen verskeie rasse en kulture. Omdat die suidpunt van Afrika tegelyk die mees westelike steunpunt van 'n oosterse ryk was, het die Europeaan ook die Asiaat (benewens swart slawe) daarheen gebring. Uit die Kaapse Skiereiland vloei daar wel 'n besonder stadige, maar buitengewoon belangrike, Blanke uitbreidingsbeweging. 'n Tipies Europees-koloniale grenssituasie ontstaan. Belangebotsings lei tot militêre botsings tussen Blanke immigrant en Nie-Blanke inboorling. Tussen die verskeidenheid van rasse kom, soos orals in die Europese koloniale wêreld, bloedvermenging voor. Die tegnologieë en organisatoriese veel sterker Europese beskawing druk onverbidlik sy stempel af op alle Nie-Blanke groepe. Suidelike Afrika in sy besondere aard en met sy menseverskeidenheid druk tog weer sy teenstempel af.²

Vroeg in die negentiende eeu vind een van die grootste en belangrikste be-

1. Die afsluiting van Europese kolonialisme het talle skrywers aangespoor om die oorsprong daarvan te hervertolk. Uit honderde studies meld ons slegs enkele betekenisvolles: H. Trevor-Roper se *The Rise of Christian Europe* (1966); C. M. Cipolla se *European Culture and Overseas Expansion* (1970), 'n uitbreiding op sy *Guns, Sails and Empires* (1965); J. H. Parry se *The Age of Reconnaissance* (1964) en *Europe and a Wider World 1415-1715* (1966); C. E. Nowell se *The Great Discoveries and the first Colonial Empires* (1954); A. S. Atiya se *Crusade, Commerce and Culture* (1966); J. R. Levenson (red.) se *European Expansion and the Counter-Example of Asia, 1300-1600* (1967); en L. S. Stavrianos (red.) se *The Epic of Modern Man* (1966). Vir verdere literatuur kyk Afdeling I (ii), Algemene Literatuur, agter in my werk.
2. Vergelyk die merkwaardige Engelsskrywende historikus C. R. Boxer se *The Dutch Seaborne Empire 1600-1800* (1965), wat gevolg is deur *The Portuguese Seaborne Empire 1415-1825* (1969). Gebaseer op meer as 'n honderd ander eie studies, plaas dit Suidelike Afrika opnuut in die perspektief van die vroeë eeue. Dr. A. J. Böeseke het in Suid-Afrika, na deeglike detailstudies soos *Die Nederlandse Kommissaris en die 18de eeuse samelewing* (1944) en *Simon van der Stel en sy kinders* (1964), ook 'n breë studie begin, gebaseer op oorspronklike bronne.

volkingsverskuiwings in Afrika plaas, grotendeels onder die Zoeloe-leier Shaka se dinamiese leierskap en gerugsteun deur gunstige omstandighede. Selfs sonder gedetailleerde feitlike gegewens, kan die breë verloop van die uiters gekompliseerde Bantoemigrasies redelik bevredigend uitgestippel word. Oor die motiewe van die leiers, die presiese chronologiese volgorde van hul optrede, die presiese getalle wat in die opeenvolgende migrasies betrokke was, die interaksie tussen die verskillende groepe, en baie ander vername aspekte, is daar groot gapings in ons kennis. Gebrekkige feitekennis impliseer 'n gebrekkige begrip van sy intrinsieke historiese betekenis. Die Bantoemigrasies se historiese verband tot die blanke Groot Trek, wat net daarna plaasgevind het, is een van die belangrikste probleme in die laat agtiende- en vroeë negentiende-eeuse geskiedenis van Suidelike Afrika. Omdat albei groot migrasies dringend op verdere grondige ondersoek wag, is 'n hervertolking van die interaksie tussen die twee besonder vrugbaar.

Inderdaad is sowel die Bantoemigrasies as die Groot Trek in verband te bring met 'n uiters interessante fase van die breë Europese koloniale uitbreiding. Dit was naamlik die voorlaaste stadium van Westerse Imperialisme. „Steam-power transformed both industry and commerce” – so skryf K. N. Bell en W. P. Morrell – „and, as the area embraced by civilization expanded in space, it was contracted with almost equal speed in time. One result was that the contact between advanced and primitive races became much closer and more varied. Along the swiftly lengthening frontier between the white and the coloured peoples began to cluster a multitude of problems which more static ages had escaped, and it became a pressing question whether the exploitation of new resources was to mean the degradation or extermination of primitive mankind.”³ Dit was die fase in die Europese uitbreiding toe daar te veel kanse was, en te veel remmende geestelike en stoflike invloede, om die enorme geleentheid wat die vroeë negentiende eeu aan die Europeaan gebied het, behoorlik te benut. In Suidelike Afrika het die Trekboer, die Voortrekker en die owerheid van Groot-Brittanje, wat as die Imperiale moondheid by uitnemendheid daar 'n breë soewereiniteit uitgeoefen het, o.a. met dié probleme te kampe gehad.⁴

Die vasteland Afrika is uniek onder die vastelande in soverre hy feitlik net so ver suidwaarts as noordwaarts van die ewenaar strek. Sy breë noordelike

3. *Select Documents on British Colonial Policy 1830–1860*, Oxford, 1928, p. xiv.

4. Twee werke wat die Britse beleid t.o.v. Suid-Afrika in dié verband ontleed, is J. S. Galbraith se *Reluctant Empire* (1963) en C. F. J. Muller se *Die Britse Owerheid en die Groot Trek* (3de ed., 1969).

Oor die Westerse Imperialisme in sy latere fases vgl. o.a. F. Mauro, *L'Expansion Européenne (1600–1870)* (1967); W. Woodruff, *Impact of Western Man* (1966); W. Drascher, *Schuld der Weissen?* (1960); en L. L. Snyder (red.), *The Imperialism Reader* (1962). Vir verdere besonderhede en 'n verskeidenheid verdere studies, kyk Afdeling I (ii), *Algemene Literatuur*.

gedeelte het setels van die oudste beskawings gehuisves of daaraan gegrens. Agter sy Atlantiese, Mediterreense en Rooiseekuste strek van die grootste en onbewoonbaarste woestyne van die wêreld, asook die groot, onbegaanbare Soedanese moerasse; maar toe emigrante eers suidwaarts deurgedring het, kon hulle ver suid van die ewenaar beweeg voordat hulle eers in die verre suide deur westelike woestyne en halfwoestyne voorgekeer is, en, uiteindelik, deur die suidelike oseane, wat wild om die aardbol spoel, op 'n koele 35° suiderbreedte aan hulle finaal paal en perk gestel word.

Vir die doeleindes van hierdie studie word Suidelike Afrika beskou as strekkende van die mond van die Kunenerivier op die weskus, oor die sentrale hooglande, na die mond van die Zambezi op die Mosambiekse ooskusvlakte. Heelwat emigrante het in voorhistoriese en in historiese tye suidwaarts beweeg na hierdie aantreklike streek, wat dikwels deur swakker, onontwikkelde, betreklik weerlose stamme bewoon was. Of die emigrasie hoofsaaklik deur sentrifugale of deur sentripetale motiewe veroorsaak is, val moeilik te bepaal. Dit skyn egter asof die besonder aantreklike oostelike dele soms as 'n lokval gedien het om stamme suidwaarts te lei, sonder 'n goeie geleentheid om weer terug te draai. En wanneer die druk van sterker stamme te groot word, was die halfwoestyne en woestyne in die weste en noordweste 'n reddende uitvlug, soos ook die bergagtige gebiede in die noorde en noordooste.

Oor die algemeen was Suidelike Afrika 'n aantreklike vestigingsgebied. Nie-teenstaande die warm tropiese son van Afrika, was sy sentrale hooglande aangenaam matig. Daarby het sy fenomenale wildrykheid 'n oorvloedige vleisvoorraad gewaarborg. Ook was dit relatief vry van gevaarlike siektes wat die lewe nader aan die ewenaar geteister het. Mens en dier is daar die geleentheid gebied om te floreer. Die oostelike kusstreke en sy aangrensende hooglande met sy hoër reënval kon 'n digte bevolking dra. Uit sy woude kon hout gehaal word. In sy laer liggende noordeliker streke het malaria en ander inheemse siektes die mens egter aangetas; en die tsetsevlug, o.a., sy beeste.

Een van die vernaamste tekortkominge van Suidelike Afrika is sy gebrek aan 'n standhoudende watertoevoer. Dit is 'n gevolg van die wisselvalligheid van sy reënval, die vinnige afloop van stortbuie en die skerp val van sy riviere oor hoë platorande. Talle emigrasies van mens en dier word hierdeur veroorsaak: van droër veld met swakker weiding na groener veld met beter weiding. Sowel pastorale as jagterstamme verhuis periodiek na streke waar beter reëns geval het. Groot troppe wildsbokke en donker swerms sprinkane verhuis egter ook; wat verdere emigrasies van mens en dier kan meebring. Die migrasies van die inheemse Afrikabewoners het te voet geskied of met behulp van ry- en pakosse; en slegs oorland, want nóg die riviere nóg die kuswaters leen hulle maklik tot die aanleer van watervaart.⁵

5. P. Serton, Hoofstuk I, „*The Geographical Environment*”, in *C.H.B.E.*, VIII, Cambridge, 1963. 'n Nuwere studie is geskryf deur prof. J. H. Moolman, in P. de V. Pienaar (red.), *Kultuurgeskiedenis van die Afrikaner*, Kaapstad, 1968, pp. 1-14.

Op die oppervlakte van sy bodem word aangetref 'n verskeidenheid en rykdom van metale bruikbaar vir verwerking in wapens, werktuie en versiersels. Die bogrond van die oostelike en suidelike streke (met 'n gedeelte van die sentrale streke), wat 'n redelike reënval geniet, is gewoonlik in staat om 'n bevredigende oes uit gewasse te lewer.

Suidelike Afrika was so geïsoleerd dat sy aantreklikhede nie maklik bekend geraak het nie. Die naaste groot landmassas in die suidelike halfgrond is ver weg. Geen kundige seevaarders was daar om sulke afstande gereeld te oorbrug nie. Die kundige seevaarders in die Middellandse See en aangrensende waters, die Egiptenare, die Fenisiërs, die Kartagers, die Grieke, die Romeine, en die Arabiere, moet heelwat belemmerings teengekom het indien hulle pogings sou aangewend het om om die verre Afrikaanse suidpunt te seil. Die 15 000 myl lange kuslyn met min natuurlike hawens moet hul moed gebreek het: dit moet gelyk het of daar net nie 'n end was aan die immer suidwaarts strekkende kus nie. Die barre woestynstrande van die Sahara moet sielkundig remmend gewerk het op seevaarders wat 'n maklike of veilige roete suidwaarts begeer het. Aan albei kante van Afrika sou die strawwe en aanhoudende tropiese hitte die seevaarders afgemat en hul voedsel laat bederf het. Die ongesonde klimaat van die tropiese kuste het Europeane dikwels aangetas. Malaria was veral 'n ernstige bedreiging. Daar is dan ook geen besliste, algemeen aanvaarde bewys dat enige noordelike seevaarders in die antieke oudheid daarin geslaag het om die kuste van Suidelike Afrika te bereik nie.⁶

6. M. Cary en E. H. Warmington, Hoofstuk 5, „The Circumnavigation of Africa”, in *The Ancient Explorers*, Penguin Books, Harmondsworth, 1963.

Meer resente skrywers het nadere aandag gegee aan die moontlikheid dat Fenisiërs voor die Christelike jaartelling van oos na wes om Suid-Afrika sou gevaar het. Herodotus se bekende teks waarin beweer word dat die Egiptiese koning Necho tussen 600 en 595 v.Chr. so 'n geslaagde tog oor drie jaar sou gereël het, word deur R. I. Rotberg in sy *A Political History of Tropical Africa*, Oxford, 1965, op pp. 16–18 bespreek.

In verskeie tydskrifartikels word die moontlikheid ontleed of 'n Fenisiese teks wat op die kus van Brasilië sowat 'n eeu gelede gevind sou gewees het (en waarvan die oorspronklike sedertdien verdwyn het), eg is. Indien eg, sou dit beteken dat 'n Fenisiese vloot van tien skepe sowat vyftig jaar na die reis deur Herodotus beskryf, om Suid-Afrika gevaar het (vgl. o.a. C. H. Gordon, „The Authenticity of the Phoenician text from Parahyba”, in *Orientalia*, deel 37, fasc. 1, 1968, pp. 75–80; en 'n verdere artikel deur Gordon „The Canaanite text from Brazil”, in *Orientalia*, deel 37, fasc. 4, pp. 425–436 en 461–463. Kyk ook F. M. Cross, jr., „The Phoenician inscription from Brazil: a nineteenth-century Forgery”, in *ibid.*, pp. 437–460).

Aan prof. J. J. Glück, Departement Semitiesiek, Unisa, is ek hulp en dank verskuldig.

Sommige geleerdes meen dat tekeninge wat op talle rotswande in verspreide grotte aangetref word, op die koms dui van vreemde besoekers uit die noorde. Vgl. J. en I. Rudner, *The Hunter and his Art*, Kaapstad, 1970, en A. R. Willcox, *Rock Paintings of the Drakensberg*, Londen, 1965.

Terwyl aanvaar word dat Oosterlinge Madagaskar in vroeë tye bereik het, is daar nie eenstemmigheid onder geleerdes oor die rol van vroeë immigrante of besoekers in Suidelike Afrika nie.

Uit die gesteentes van Suidelike Afrika is die oudheidkundiges vandag hard besig om uit te haal „some of the earliest evidence of man's antiquity that we have anywhere in the world.”⁷ Argeoloë glo dat die jagters en veldkosversamelaars, die Boesmans, oorblyfsels is van hierdie oerbewoners van Suidelike Afrika. Hierdie klein boogskutters het nòg die landbou nòg die veeteelt beoefen. Geen behoorlike huisies is deur hulle opgerig nie, maar slegs windskutte, wanneer hulle nie in grotte skuiling gesoek het nie. Hulle het in klein groepies gewoon en hul uiters karige besittings is altyd deur hierdie ewige swerwers meegeneem. Die Boesmans het klipinstrumente vervaardig en hul graveer- en skilderkuns teen rotswande beoefen.

Alhoewel die presiese verwantskap tussen die Hottentotte en die Boesmans nog nooit vasgestel is nie, is dit duidelik dat hulle fisies en taalkundig heelwat in gemeen het. As nomadiese herders en organisatories is die Hottentotte hoërstaande. Die teorie wat in wye kringe aanvaar is, is dat die Hottentotte sou ontstaan het uit 'n vermenging van die oorspronklike Boesmanbevolking met 'n vroeë emigrasie van Hamiete. Laasgenoemde sou dan beeste en skape in Suider-Afrika ingebring het. Resente en baie meer gekompliseerde hipoteses, wat berus op heelwat interdissiplinêre navorsing, is sedertdien na vore gebring. Daar kan verwag word dat uit die newels van ons voorgeskiedenis nog veel meer hipoteses te voorskyn sal kom met die voortgang van ons argeologiese werk. Die ryk Suid-Afrikaanse bodem lê nog grotendeels braak. „The origins of both the Bushman and Hottentot physical types,” meen Clark, „are closely bound up with the Later Stone Age cultures of South Africa”⁸

Die Bantoemigrasies suidwaarts het later plaasgevind en het veel talryker en kultureel verder ontwikkelde stamme van 'n nuwe ras na Suidelike Afrika gebring. Van die vroeë migrasies was die reeks Bantoemigrasies verreweg die belangrikste. Daar word algemeen aanvaar dat die merendeel van die Bantostamme uit die omgewing van die groot mere in Oos-Afrika, of uit Wes-Afrika, suidwaarts beweeg het. Oor wanneer en waarom hulle Suidelike Afrika ingedring het, is daar minder sekerheid. Skynbaar het die Bantoe in verskillende golwe beweeg wat taamlik lank na mekaar suidwaarts gerol het. As die eerste emigrerende stamme deur bure gedwing is om te verhuis, is dit waarskynlik dat die bure ander Bantostamme was: sedertdien woon daar steeds

7. J. D. Clark, *The Prehistory of Southern Africa*, Penguin Books, Harmondsworth, 1959, p. xxv. R. R. Inskeep gee 'n opsomming van ons oudheidkundige kennis in die laat sestigerjare in W. en T., *Oxford History of S.A.*, I, Hoofstuk I.

8. *Op. cit.*, p. 21. Vir 'n ouere gedetailleerde studie van die Boesmans en die Hottentotte kyk I. Schapera, *The Khoisan Peoples of South Africa . . .*, Londen, 1930. 'n Resente sintese word gegee deur prof. M. Wilson, Hoofstuk II, „The Hunters and Herders”, in W. en T., *O.H.S.A.*, I, Oxford, 1969. M. D. W. Jeffreys in sy *Some Semitic influences in Hottentot Culture*, Johannesburg, 1968, bou die hipotese op dat die Hottentotte 'n produk is van bloedvermenging tussen Semiete op die ooskus van Afrika met Nie-Blankes wat daar aangetref is.

Bantoes by die groot mere en in dele van Wes-Afrika. Bes moontlik het die behoefte aan ruimer en beter weivelde vir hul groeiende kuddes, waaraan hulle soveel waarde geheg het, hulle genoop om te emigreer. Op ontvangs van die gunstige rapporte van die eerste trekkers is hul voetspore gevolg. Daar is 'n resente hipotese, gebaseer op nuwere opgrawings, wat daarop dui dat Bantoes die bouers was van die Zimbabwebouvalle en ander ruïnes in dieselfde streek. Indien dit so aanvaar word, kon voorvaders van die moderne Shona reeds in die agtste of negende eeu die bouers gewees het van 'n betreklik hoogstaande kultuur tussen die Zambezi en die Limpopo.⁹ Uit Portugese geskrifte kan met sekerheid vasgestel word dat daar in die laat vyftiende eeu 'n magtige Bantoeryk, dié van Monomotapa, in die omgewing van Zimbabwe was, wat omstreeks die einde van die sewentiende eeu ontbind het.¹⁰ Volgens die mees konserwatiewe beskouing het die voorhoede van die Bantoemigrasie nie later nie as die sestiende eeu die Limpopo oorgesteek, en bes moontlik veel vroeër. Van daar het hulle betreklik stadig oor die ooskusvlakte en uit Noord-Transvaal suidwaarts beweeg. Die speerpunt van die suidoostelike Nguni-groep, die Khosa, het eers na die helfte van die agtiende eeu die Visrivier bereik. Juis toe het die blanke Trekboer uit die suidweste ook daar aangekom. Die Sotho het op die sentrale plato die Vaalrivier oorgesteek, maar voordat hulle die Oranje bereik het, was Bastergroepe en Blanke Trekboere reeds daar.¹¹ Meer resente beskouings wil die Bantoe-immigrante veel vroeër na Suid-Afrika bring. Prof. M. Wilson meen dat dit waarskynlik is dat die vroeë ystersmeltery deur voorouers van die Sotho gehanteer is. Oudheidkundiges het die datum van die smeltery te Melville-koppies in die elfde eeu gestel en dié te Phalaborwa reeds in die agste eeu. Ngunisprekers was in die Transkei in die sestiende eeu en prof. Wilson meen dat hulle waarskynlik in die voetheuwels van die Drakensberge was van die jaar 1300. Dat dit wel Bantoe

9. B. M. Fagan, *Southern Africa during the Iron Age*, Londen, 1965, pp. 100-119; L. H. Gann, *A History of Southern Rhodesia; early days to 1934*, Londen, 1965, p. 2 vlg.; Clark, *op. cit.*, p. 289 vlg.; R. Oliver (red.), *The Dawn of African History*, Londen, 1969, p. 53 vlg.

10. E. Axelson, *Portugese in South-East Africa 1600-1700*, Johannesburg, 1960; A. J. Wills, *An Introduction to the History of Central Africa*, Oxford, 1964, p. 20 vlg. en p. 32 vlg.; R. Oliver en J. D. Fage, *A Short History of Africa*, Penguin Books, Harmondsworth, 1962, pp. 131-133.

Oor die vroeë migrasies en ontwikkelings van die Bantoe bestaan daar 'n baie uitgebreide literatuur, gebaseer op allerlei soorte bronne. Heelwat resente studies het in die *Journal of African History* verskyn, waarvan sommige belangriker herdruk is deur J. D. Fage en R. A. Oliver (reds.), *Papers in African Prehistory*, Cambridge, 1970. Vgl. ook R. O. Collins (red.), *Problems in African History*, Englewood Cliffs, N.J., 1968, en R. Cornevin, *Histoire de L'Afrique*, II, Parys, 1966.

11. I. Schapera, Hoofstuk II, „The Native Inhabitants”, in *C.H.B.E.*, VIII, p. 33 vlg. Vgl. verder I. Schapera (red.), *The Bantu-speaking Tribes of South Africa . . .*, Kaapstad, 1950 en G. A. Gardner, *Mapungubwe*, II, Pretoria, 1963, p. 80 vlg.

was wat op hierdie heel vroeë eeu in Suid-Afrika aanwesig was, berus egter nog steeds op hipoteses.¹²

In die gesonde gebied van Suider-Afrika het die oorspronklike Bantoe-stamme vinnig in getalle toegeneem. Bantoe-groepe het hulself gedurig onderverdeel. „It was a constantly recurring feature in Bantu history,” skryf prof. I. Schapera, „for part of a tribe, led by an ambitious or discontented relative of the ruling Chief, to secede and become independent.”¹³ Uitgestrekte gebiede is so betrek en beset. Die ouer inwoners, die Boesmans en die Hottentotte, is dikwels gedood, verdryf en dikwels is vroue en kinders in die Bantoe-stamme opgeneem. Aange trek deur gunstige berigte en suidwaarts gedryf deur stamoorloë in suidoostelike Afrika, het stamme soos die Venda hulle in Soutpansberg gevestig en die Sotho daar onderwerp.¹⁴ Daar word vermoed dat die rooftogte van die Zimba-hordes, wat in die sestiende eeu die streek tussen die Zambezi en Mombasa verwoes het, meegebring het dat die voorouers van die latere Mpondo en Swazi o.a. die benede-Limpopo oorgesteek en hulle vroeg in die sewentiende eeu in Natal gevestig het. Die meer onderneemende Xhosa en Thembu het later uit Natal suidweswaarts beweeg. Daar is die betreklik talryke Hottentotte nie net verower nie, maar ’n vermenging het met hulle plaasgevind; vandaar die Hottentotsklanke in die Xhosataal.¹⁵

Nie alleen in getalle nie, maar ook in stamorganisasie het die Bantoe die ouer inwoners van Suider-Afrika ver oortref. Teen die einde van die agtiende eeu was die Bantoe waarskynlik in meer as ’n duisend verskillende selfstandige stamme verdeel. Elke stam was onder sy eie hoof en het sy eie grondgebied bewoon. Daar was groot stamme van meer as 20 000 lede en ook stamme wat baie kleiner was. Die stam het bestaan uit huisgesinne, wat op hul beurt uit ’n man met een of meer vroue en hul kinders bestaan het. Wat voedsel betref, was elke huisgesin selfonderhoudend. Die mans en seuns het die vee versorg en beveilig, terwyl die vroue en meisies graansoorte en groentes gekweek het (in teenstelling met die ouer inwoners, wat aan die landbou geen aandag gegee het nie). Jagtogte was baie gewild onder die mans. Nie slegs is dit benut as geleentheid om moed te vertoon nie, maar ook as die ver-

12. M. Wilson, *The Thousand Years before Van Riebeeck*, Johannesburg, 1970, p. 7 en W. en T., *O.H.S.A.*, I, p. 38.

13. *C.H.B.E.*, VIII, p. 36.

14. Venda-tradisie word aangebied deur N. J. van Warmelo (red.), in *Contributions towards Venda History, Religion and Tribal Ritual*, Union of S.A., Ethnological Publications, deel 3, Pretoria, 1960, p. 5 vlg. Vir die Pedi vgl. H. O. Mönnig, *The Pedi*, Pretoria, 1967.

15. Interessante gegewens oor kontakte tussen die Hottentotte en die Xhosas is te vind in kol. R. Gordon se Dagboek, 1777-1778 (V.C. 288, deel I, in die K.A.) en in die *Journal* gehou op vaandrig A. F. Beutler se tog van 1752 (Godée Molsbergen), *Reizen in Zuid-Afrika*, III, Den Haag, 1922, p. 265 vlg.). Prof. J. A. Louw was so vriendelik om my aandag hierop te vestig. Kyk verder J. H. Soga, *The South-Eastern Bantu*, Johannesburg, 1930, pp. 30, 81 vgl. en 299 vlg.

naamste bron van vleisvoorsiening. Allerlei kledingstukke, van noodsaaklike artikels tot blote dekorasies, was ook produkte van die jag. Vee is baie hoog gewaardeer en is dus spaarsaam geslag. Vee het die grondstowwe voorsien vir bedrywe soos leerwerk en beensnywerk. Dit was ook die vernaamste ruilmiddel en tewens offermiddel aan die geeste van die voorvaders. Direk en indirek kon die besitter van baie beeste prestige daaruit put; hy kon meer vrouens trou en op grond van meer gasvryheid groter gewildheid verwerf. Spesialismede het metale soos yster en koper tot gereedskap en wapens verwerk.

Die gebied deur die stam bewoon, is deur die gerespekteerde hoof en sy raadslede geadmistreer. Elke getroude man was geregtig daarop om vir hom en sy gesin gratis 'n woongebied met voldoende grond vir die bewerking en latere oordrag aan sy erfgenaam te ontvang. In die Bantoe-stam se fyn ontwikkelde regstelsel was die verkoop of verhuur van grond onbekend. Tot weiveld, wildeplante en wilde diere het alle stamlede toegang gehad. Tussen huisgesinne was daar geen noemenswaardige handelsverkeer nie, maar verwantskap deur geboorte of deur huwelik het meegehelp om groter sosiale solidariteit tussen huisgesinne te bewerkstellig.

Op militêre gebied was die Bantoe deeglik georganiseerd: seuns en mans is in regimente ingedeel. Die Zoeloes het op die toppunt van hul mag regimente van ongetroudes in aparte krale digby die hoof se kraal gevestig, sodat soldate altyd tot sy beskikking was. Daar was 'n premie op dapperheid in oorlog: dit was die trap waarlangs manne van lae stand, of nuwelinge, hoër in aansien in die stamgeledere kon klim. Die hoof was die lewenslange leier op baie gebiede in die lewe van die Bantoe-stam, en hy is gewoonlik deur die oudste seun van sy vernaamste vrou opgevolg. Nie slegs was hy die militêre leier nie, maar hy is ook met aansienlike wetgewende, regterlike en administratiewe gesag bekleed. Na buite teenoor ander stamme het hy sy stam verteenwoordig. Namens sy stam het hy godsdienstige seremonies verrig, en hier was hy die skakel tussen die stam en sy gode, waaronder die oorlede voorvaders 'n belangrike rol gespeel het.¹⁶

Met die suidwaartse beweging van die Bantoe-stamme het daar baie belangrike immigrante in Suider-Afrika verskyn. Ofskoon hulle geen skrif ontwikkel het nie, die perd en die wiel nie geken het nie en nie van bote gebruik gemaak het nie, was hulle fisies en kultureel sterker as enige van die ouer inwoners in dié gebied. Somtyds het hulle groot, gevestigde gemeenskappe opgebou, met 'n ingewikkelde maatskaplike en ekonomiese organisasie. Die Bantoe het die weerstand van die Boesman en die Hottentot nie alleen deur sy eie beter organisasie en groter talrykheid verbreek nie, maar ook met behulp van verdere reserwes van sy rasgenote wat nog in die noorde gewoon het.

16. C.H.B.E., VIII, pp. 39-49. Kyk ook W. en T., O.H.S.A., I, Hoofstukke III en IV. Daar bestaan 'n uitgebreide literatuur oor die Bantoe, vanaf Theal en Stow, wat vandag wegswaai van die Blank-sentriese benadering van die ouer skrywers. Vgl. bv. L. Thompson (red.), *African Societies in Southern Africa*, Londen ens., 1969.

Uit hierdie reserwes kon versterkings geput word; ook kon die noordelike gebied weer met nuwe krag uit die suide binnegeval en stamme daar verower en ingelyf word.

Minstens net sulke belangrike immigrante as die Bantoe wat suidwaarts, en veral suidweswaarts, beweeg het, was die Blanke Trekboere wat noordwaarts, en veral noordooswaarts, vanaf die Kaapse Skiereiland die Suid-Afrikaanse binnelande ingetrek het. Hul getalle was kleiner as dié van Wes-Europeane in feitlik alle ander negentiende-eeuse koloniale gebiede. Na die sewentiende eeu was dit nie meer 'n owerheidsbeplande migrasie nie. Die Kompanjies-owerhede was teen die end van die sewentiende eeu reeds tevrede dat hul verversingskolonie in en om die Skiereiland basies in sy skeepsbehoefte aan landbouprodukte kon voorsien. Om meer en beter produkte van die veeteelt te kon lewer, het die owerhede veeboere toegelaat om die relatief onbewoonde binneland te gebruik. Na aanvanklike verbete weerstand in die Bolandse bergstreke, is baie Hottentotte deur die pokke uitgewis, of het hulle weens vroeëre Blanke druk reeds weggetrek. Ruim leningsplase wat die boere self kon uitkies, is op betaling van rekognisiegedelde aan hulle toegestaan. Die inisiatief het uitsluitlik berus by die nuwe boere, wat oorwegend veeboere geword het. Hulle het die grense uitgebrei omdat hulle oortuig was dat hulle 'n beter bestaan daar kon vind. Of hulle hul na die dorre noorde en noordooste, of na die vrugbaarder en meer bosryke ooste, begewe het, die grensboere het hul uitnemend by omstandighede in die afgeleë streke aangepas. Hulpmiddels van die Westerse beskaving was van groot waarde in hul relatief primitiewe lewenswyse. In hul nimmereindigende soektog na beter weiveld en meer water het hulle hul eenvoudige huisraad en ander besittings op hul ossewaens gelaai, hul gesinne laat opklim, met geweer in die hand hul perde bestyg, hul skape en beeste deur hul Hottentot- of Boesmanbediendes, of enkele slawe, laat aanja, en steeds verder die binnelande ingetrek.

Ofskoon die Trekboere gedurende die eerste helfte van die agtiende eeu heelwat probleme ondervind het om deur die bergreekse aan die platorand te dring, het hulle hul tog mettertyd stadigaan in die droë Karoo tussen die Bokkeveld en die Roggeveldberge gevestig. Langs die noordelike en oostelike kusvlaktes het die Trekboer reeds snel uitgebrei en het sy voorhoedes teen 1750 in albei rigtings ewe ver van die Skiereiland gelê. Sy een grens was die mond van die Olifantsrivier en sy ander die Groot-Brakriviermond. In die tweede helfte van die agtiende eeu het die veeboer sy trekpas aansienlik versnel. Na omstreeks 1760 is plase by die Nuweveldberge uitgeneem; tien jaar later het hulle die Sneeuberge bereik; en teen hierdie jaar is die Kamdeboo ook reeds binnegetrek, sowel uit die suidweste as uit die weste. Die meeste plase in die oostelike Klein-Karoo is nou tussen die Langeberge en die Swartberge uitgeneem. Teen 1765 is plase reeds oorkant die Gamtoosrivier verleen. Die intrek in hierdie streke, waar die vind van 'n bestaan gewissel het van skaap-

boerdery in die dorre Karoovlakte tot houtkappery in die digte Knysna- en Tsitsikammabosse, het groot aanpassing van die trekkers geverg. Familielede wat hul dikwels in dieselfde deel van 'n wyk of 'n distrik gevestig het, het later aan dieselfde soort boerdery gewoon geraak en sou nie somaar maklik na 'n heeltemal ander soort streek verhuis nie. Sowel familiebande as die stoflike basis van hul bestaan het dié Afrikaners dus in relatiewe klein groepe, met 'n sterk plaaslike loyaliteit, saamgesnoer.

Oor die besonder snelle verspreiding van die Trekboere oor so 'n uitgestrekte en vir die Kompanjie betreklik waardelose landstreek, het die owerhede hul nou begin bekommer. Na 'n ondersoek is die oosgrens van die distrik Swellendam aan die Gamtoosrivier vasgestel. Aan boere sou egter plase na die noordooste toegeken mag word en wel tot aan Bruintjieshoogte, wat hier ook die binnelandse grens sou uitmaak. Die noordgrens is nie nou vasgestel nie. In 'n poging om swerwende boere oorkant die Gamtoos te dwing om terug te keer, is hulle deur die owerheid gedreig met verbeurdverklaring van al hul besittings indien hulle nie gehoor gee nie. In die afgeleë streke het die swak Kompanjiesowerheid egter oor min daadwerklike mag beskik. Bowendien is kort daarna weer plase oorkant die Gamtoos verleen. Dit was by uitstek die pragtige streek agter die Bruintjieshoogte – goed geskik vir sowel landbou as veeteelt, met volop wild – wat die grensboere nou aangetrek het.

Teen 1775 is besluit om die grense van die oostelike distrikte weer eens uit te brei: Swellendam tot aan die Boesmansrivier en Stellenbosch selfs tot by die Visrivier. Vyf jaar later is die Visrivier langs sy hele benedeloop as koloniale grens verklaar en so is die bekende, omstrede (maar minder aantreklike) Suurveld tot die Kolonie toegevoeg. In die noordoostelike binnelande het die Tarka- en die Baviaansrivier die Kolonie begrens. Slegs twee dorpe is in hierdie geweldig uitgestrekte oostelike en noordoostelike uitlopers van die Kolonie aangelê: Swellendam, ver na die weste, en Graaff-Reinet, noord van die Kamdeboo, en laasgenoemde eers in 1786.

Voorheen was baie van die oos- en noordoosgrensboere nog veel verder, inderdaad honderde myle, van hul naaste burgerlike, kerklike of militêre sentrum. In 'n verbete stryd om in hul basiese lewensbehoefte te voorsien, het die gesofistikeerde patroon van die Europese beskawing heelwat aanpassings ondergaan. Hulle het in die reël slegs daarna gestrewe om te kan lees, skrywe en reken en genoeg godsdienskennis op te doen om as lidmate van hul Kerk aangeneem te kan word. Hul produkte, soos vee, velle, huide, horings en ivoor kon hulle nie dikwels self bemark nie; en hulle kon ook nie gereeld hul eie inkope soos wapens, ammunisie, klere, gare, naalde, tee en suiker by die afgeleë grensdorpe doen nie. Slegs met aansienlike opoffering kon hulle kerklike geleentede en militêre oefeninge bywoon. Al hoe meer het hulle in isolasie verkeer en selfversorgend geword. Die sosiale eenheid was die groot gesin, gewoonlik onder leiding van 'n senior manlike lid, in assosiasie met 'n aantal jonger gesinne wat in noue familieverband met eersgenoemde ge-

staan het. Dié grenseenheid word afgerond deur 'n vlottende aantal bywoners, af en toe 'n rondswerwende skoolmeester met Nie-Blanke bediendes van verskillende kleure, en soms 'n paar slawe. Terwyl die mans as krygers en jagers en die organiseerders van die boerdery 'n dominerende rol op die grens gespeel het, het die Afrikanervrou 'n aktiewe aandeel in die pionierslewe gehad en gewoonlik belangrike beslissings gedeel.

Die Hottentotte in die Kolonie was teen hierdie tyd vir die Afrikaner-grensboere geen ernstige bedreiging meer nie. Inteendeel, dikwels aangetrek deur alkoholiese drank en tabak, het baie van hulle by boere in diens getree. Al meer het hulle blykbaar die natuurlike bondgenote van die Blanke grensboere geword, maar hoe meer hulle in die Blanke gemeenskap ingeskakel is, des te makliker het nuwe belangebotsings ontstaan. Terwyl die ontstamde Hottentot as arbeider in die blanke gemeenskap benodig was, het baie Blankes hul begin verset teen te groot veranderinge in hul konserwatiewe gemeenskap, wat dalk deur die aspirasies van die meer ambisieuse Gekleurdes veroorsaak kon word.

Toe die grensboere teen 1770 die rand van die sentrale binnelandse plato in die noorde bereik, het hulle die verbete en langdurige verset van die Boesmans ondervind. Laasgenoemde, wat 'n moeilike jagtersbestaan gedurende tye van droogte daar gemaak het, het dan veral die grensboere se vee geroof. Buitendien het die Boesmans die grensboere as die berowers van hul beste jagvelde beskou. Die grensboere het hulle juis op waterryke gebiede toege-spits, wat weer vir die Boesmans die gesogste wildryke streke was waar hulle hul voedsel moes vind. Die Boesmans het die grensboere probeer terugdwing deur hul Hottentotveewagters dood te martel en soms hele kuddes vee te vermink of te dood as weerwraakmaatreëls. Voor die jare sewentig, van die agtiende eeu het die boere sporadiese roofaanvalle deur die Boesmans ondervind; daarna het die Boesmans op hierdie verafgeleë noordgrens hewige weerstand begin bied. Noodgedwonge het die gewone klein Boesmanbendes soms in buitengewoon sterk groepe begin saamtrek. Die grensboere is in die jare tagtig selfs uit die Nuweveld teruggedryf en daarna het die streek 'n ruk onbewoond deur Blankes bly lê. Ook aan die Sneeuberge, in die Koup en aan die Swartberge is die boere geteister. Gedurende die res van die agtiende eeu het die noordgrensboere 'n bloedige guerrilla-oorlog met die Boesmans gevoer. Die ylverspreide Trekboere het self kommando's op die been gebring en meedoënlose verdelgingsoorloë georganiseer. Slegs geleidelik is verder na die noordooste vordering gemaak, sodat daar nie voor die begin van die negentiende eeu met die eintlike Blanke nedersetting begin kon word nie.

Xhosastamme het intussen hoofsaaklik suid van die Stormberge, gewoonlik in bergagtige en beboste streke, vanaf die Suurveld op die kusvlakte tot die Baviaansrivier en die Tarka, stadig weswaarts beweeg en so in die direkte lyn van die ooswaartse Blanke uitbreiding gekom. Baie jare tevore het die Afrikanerboere reeds met die Xhosas kennis gemaak. 'n Deur die Kompanjie

verbode handelsverkeer is uit die verre weste deur boere onderneem om veral Xhosabeeste, velle en ivoor in ruil te verkry, hoofsaaklik vir krale en metaal-instrumente. Die boere het ook olifante in Xhosaland gaan skiet. Onverantwoordelike elemente, wat altyd in afgeleë grensboergemeenskappe gevind word, het Xhosaregte aangetas. Aan so 'n verkeer was heelwat risiko's verbonde: van die boere is gedood en van hul besittings afgeneem, maar die winsmotief was sterk genoeg om, nieteenstaande alle afskrikkings, hulle die handel te laat voortsit.

Met die verloop van die agtiende eeu het die oop gebied wat die Afrikaner-trekboer en die Xhosaboer van mekaar geskei het, steeds vinniger gekrimp. 'n Kwarteeu voor die einde van die eeu het die twee vernaamste Suid-Afrikaanse immigrantegroepes reeds in 'n gemeenskaplike grensgebied en net daarbuite gewoon. Hoewel hulle deur 'n gewoonlik voordelige handelsverkeer dikwels tot mekaar aangetrokke was, het die onderlinge kontak tog onvermydelike botsings meegebring. Inderdaad het ons te doen met twee heeltemal verskillende rassegroepes met totaal verskillende beskawingsagtergronde wat as rig-snoer uiteenlopende regstelsels en gewoontes gehad het. Albei was in die eerste instansie veeboere en daarna landbouers, en het as sodanig albei op die beste weiveld en die vrugbaarste grond, veral langs die Visrivier (waar dit juis nie volop was nie), aanspraak gemaak. Die jong Xhosa was spoedig in sterk versoeking om die, vir hom so waardevolle, beste oorkant die grens te buit. Weerwraakekspedisies kon weer maklik die verkeerde kraal aanval. Misverstande het maklik voorgekom. Wanneer die Blanke onder die indruk verkeer het dat hy Xhosagrond gekoop het, het die Xhosahoof dit glad nie as 'n permanente vervreemdingstransaksie beskou nie; trouens, hy het nie die reg gehad om stamgrond te vervreem nie. Ooreenkomste wat deur Blanke gesagvoerders met een hoof gesluit is, en bedoel is om bindend oor alle grensstamme te wees, het in werklikheid glad nie ander hoofde betrek nie. Aan albei kante van die wildryke grensstreek is op die reg aanspraak gemaak om vry te jag soos in vorige tye. Die jagtog het ook as uitdaging en ontspanning gedien en dit het 'n essensiële deel van die lewenswyse van die jong mans aan albei kante van die grens geword. Albei het van die produkte van die jag afhanklik geword, want albei was veeboere wat hul waardevolle vee uitspaar. Terwyl die Trekboer veral wildsvleis voorop gestel het, was die Xhosa weer veral begerig om velle uit die jag te bekom. Vir die gevolglike vinniger vermindering van die wildvoorraad het hulle mekaar geblameer. Dit is dan ook geen wonder nie dat spoedig 'n reeks grensbotsings, en ook periodiek volskaalse grensoorloë, plaasgevind het, wat sowat 'n honderd jaar aangehou het.¹⁷

Aanvanklik het die twee botsende immigrante goed teen mekaar opgeweeg. Die Trekboer het oor 'n groot voorsprong met sy vuurwapens, sy perd en sy

17. Na L. Fouché en A. J. H. van der Walt se pionierstudies oor die Trekboer, verskyn P. J. van der Merwe se veel uitvoeriger *Die Noordwaartse Beweging van die Boere voor die Groot Trek (1770-1842)*, Den Haag, 1937, en *Die Trekboer in die Geskiedenis*

ossewa beskik. Sy verbindings was beter en sy organisasie voortrefliker. Aan die ander kant was die assegaaiwerpande Xhosa-krygers veel talryker, doeltreffend in regimente onder hul kapteins ingedeel, en gewoon om hul militêre organisasie voortdurend te gebruik. Nadat die Xhosa-krygers (soos die Asteke tevore in die Nuwe Wêreld) herstel het van hul eerste skrik om deur Witmense te perd met vuurwapens op 'n afstand gedood te word, het hulle gedugte teenstanders geword. Hulle het die grensboer dikwels in en om sy ruwe woning, of in sy wa, verras; en in hul eie bergagtige, beboste Xhosaland nog makliker. Sonder aansienlike hulp uit die westelike distrikte, ook van die kant van Hottentotte met vuurwapens gewapen, en verder selfs by tye van die kant van ander inboorlingstamme (wat vyandig gesind was teenoor die oorlogvoerende Xhosas) kon die klein aantal verspreide Afrikanergrensboere hulself nouliks handhaaf.

Die karige getalsterkte van die Afrikanergrensboere was 'n dodelike swaakheid. Toe die Kompanjie vroeg in die agtiende eeu nie meer immigrasie na die Kaap aangemoedig het nie, was daar geen voedende nuwe Europese stroom wat, soos in Noord-Amerika, met onkeerbare dryfkrag die transkoloniale vestigingsgebied oorstrom het nie. Sonder noemenswaardige nuwe bloed uit Europa, het nuwe idees en metodes (soos bv. dié wat uit die Europese Industriële Revolusie gespruit het) ook nie nuwe ondernemingsgees verleen aan die noordoostelike uitpunting wat die grensboer reeds op sy koers na die Oranjerivier gevorm het nie. Dáár het hy die minste weerstand van die Nie-Blanke ondervind; dáár, weg van die Xhosagrens, kon hy sy karige getalle beter benut in 'n sneller grensuitbreiding. Die mate van bloedvermenging met Nie-Blankes wat teen die end van die agtiende eeu plaasgevind het, het die grensboer nie genoop om die tempo van vermenging verder te versnel, en so die getalle van sy kerngemeenskap te versterk nie. Intendeel, sy weer-

van die Kaapkolonie, Kaapstad, 1938, gevolg deur die gespesialiseerde *Die Kafferoorlog van 1793*, Kaapstad, 1940.

Die geskiedenis van die Gekleurdes wat in die Kaapkolonie ontstaan het, word oorsigtelik (aan die hand van maklik bekombare bronne) behandel deur J. S. Marais in sy *The Cape Coloured People, 1652-1937*, Londen, 1939. Dieselfde skrywer se *Maynier and the First Boer Republic*, Kaapstad, 1944 (wat op deeglike argivale navorsing berus), weerlê in sommige opsigte P. J. van der Merwe se *Die Kafferoorlog van 1793*, asook C. Beyers se werk, wat later hersien is as *Die Kaapse Patriotte gedurende die laaste kwart van die Agtiende Eeu en die voortlewing van hul denkkeelde*, Pretoria, 1967.

Vgl. verder M. J. Swart, „Die invloed van die Isolasiëfaktor op die vorming van die Afrikaner tot 1850”, in *Hertzog-Annale*, jrg. V, Desember 1958, pp. 73-105 en verskillende plaaslike geskiedenis soos A. P. Smit, *Ligbaken aan die Swartkops: Nederduitse Gereformeerde Kerk Uitenhage 1817-1967*, Port Elizabeth [1967]; en H. C. Hopkins, *Die Ned. Geref. Kerk Cradock 1818-1968* [Cradock, 1968].

'n Belangrike dokumenteversameling is deur D. Moodie in Kaapstad reeds in 1838 uitgegee as *The Record; or a series of official papers relative to the condition and treatment of the Native Tribes of South Africa*.

stand het versterk. Algaande het hy selfs die kleurtoets strenger begin toepas. Gekleurdes met ligter velle is nou makliker as Nie-Blankes beskou en so uit die reeds getalswakke grensgemeenskap geweer. Wrywing oor die kleurskeidslyn het die grensgemeenskap juis in krisistye verswak. Gekleurde ruiters met vuurwapens (wat gewerf is om die Blanke koloniale gemeenskap te help beskerm) het soms aan die kant van Xhosas begin veg. Op hierdie wyse het belangrike militêre inligting, soos die swakker vuurkrag van die vuurwapen in reënweer, begin uitlek. In die vroeë dekades van die negentiende eeu het van die Xhosa self die perd, wat soveel vinniger as sy ry-os was, begin bestyg, en die gevreesde vuurwapen se toorkuns begin aanleer.

Teen die einde van die agtiende eeu het die Afrikanerboere heelwat teenstand ondervind. Dat die Kompanjie nie troepe beskikbaar wou stel vir grensverdediging nie, was een; dat hulle nie altyd deur die owerheid van voldoende wapens en ammunisie voorsien is nie, was 'n tweede; dat burgers uit die weste nie altyd in voldoende getalle op kommando opgedaag het om hul by te staan nie, was 'n derde. Dan was daar nog die verdere belemmering dat onder die grensboere onverantwoordelike, eiegeregtige persone teenwoordig was wat deur hul optrede teenoor die Xhosa die bestaande misverstande en probleme verder vergroot het. Enkele Afrikaner-grensboere het selfs met Nie-Blanke vroue onder of digby die Xhosas gaan woon en hulle op bedenklike wyse in die Xhosa-staatkunde ingemeng. Dit het verdere grenskomplikasies meegebring.

Uit die skerp onderskeid tussen *Christen* en *heiden*, wat toevallig saamgeval het met rasse-onderskeidings, het die Afrikaner-grensboer 'n rassetrots ontwikkel. Sommige van die grensboere het hulself op Oud-Testamentiese grondslag as uitverkorenes beskou en, teenoor die heidene rondom hulle, dus meerderwaardig gevoel. Teen die einde van die agtiende eeu was die koloniale Oosgrens nog 'n betreklik absolute grens. Soos min Blankes die grens 'n tyd lank oorgesteek het, so het ook slegs enkele Xhosas die grens oorgegaan om as vaste veewagters onder die grensboere te kom werk.¹⁸

In die vroeë negentiende eeu het die veel sterker Britse owerheid 'n geruime tyd die Kompanjiesregulasies wat teen grensoorsteking deur die onderskeie groepe gerig was, probeer handhaaf. Nietemin het die instroming van Bantoes in die Kolonie toegeneem. Britse troepe is nou ingeroep om die Oosgrens te help verdedig en uiteindelik is duisende stads- en dorpsbewoners, asook boere, uit Brittanje as setlaars na die Suurveld gebring, onder meer om die gevaarlik onrustige suidflank van die grens te help verdedig. Totdat die Groot Trek begin het, het egter nog drie verdere Oosgrensoorloë gevolg,

18. Benewens Van der Merwe en Marais se werke in noot 17 vermeld, kyk ook J. H. Soga, *The Ama-Xosa: Life and Customs*, Lovedale, 1931; J. de Villiers, *Hottentot-Regimente aan die Kaap, 1781-1806*, ongep. M.A.-verh., Univ. van Stellenbosch, 1969; en P. E. Roux, *Die Verdedigingstelsel aan die Kaap onder die Hollands-Oosindiese Kompanjie (1652-1795)*, Stellenbosch, 1925.

teen dieselfde agtiende-eeuse pas van gemiddeld een oorlog elke dekade. Die grensverdediging is terselfdertyd verder verstewig deur die stigting van nuwe distrikte. 'n Bietjie meer burgerlike, kerklike en militêre geriewe is só aan die Trekboere besorg. Die noordgrens is intussen ook met die uitbreiding van die distriksgrense van Graaff-Reinet tot aan die Oranjerivier uitgestoot, soos ook die distrik Somerset sy grense na die Oranje, die Stormbergspruit, die Klaas Smitsrivier en die Swart-Keirivier in die noordooste uitgeskuif het.

Op hierdie wyse het die migrasies van die Afrikaner-trekboer meegebring dat tydens die derde dekade van die negentiende eeu 'n breë brug na die oewers van die Oranjerivier aangelê was. Dat die Britse gesag die Trekboerbewoning daarheen gevolg het, het nie beteken dat die Britse owerheid bereid was om dit nog dieper die binneland in te doen nie. Toe baie Trekboere die brug na die Transoranje in hul seisoensmigrasies gevolg het en later selfs in groot getalle daar bly woon het, het die Britse owerheid hom verset teen verdere grensuitbreiding. In sy pogings om die boere uit die Transoranje terug te kry, het die Britse regering gefaal, maar hy het tot die aanvang van die Groot Trek konsekwent geweier om enige streek noord van die Oranje te annekseer. Teen die jare dertig van die negentiende eeu het die Afrikanerboer dus reeds diep in die suidelike Transoranje met sy veetroppe gewoon – 'n goeie vyfhonderd myl noordoos van die Skiereiland van waar die eerste veeboere begin trek het.

Die derde migrasie in Suid-Afrika – dié van die Griekwas en Korannas uit die omgewing van die Kaapse Skiereiland en sy noordelike toegange – is 'n klein maar merkwaardige en betekenisvolle migrasie. Dit was 'n migrasie van Hottentotte wat, nadat hulle onder langdurige Europese invloed gekom het, verkies het om hulle aan die Hollandse Kolonie te onttrek. Blykbaar was hulle nie gewillig om hulle onder Blanke leierskap te plaas nie. Versterk deur Westerse kennis en vaardighede en by uitnemendheid deur vuurwapens, kon hulle op hul lang reis na die noorde en die noordooste die Boesmans, en selfs sommige Bantoestamme, oorwin of hulself teenoor hulle handhaaf. Hulle het hul stewig noord van die Oranjerivier gevestig. Daar het sendelinge, veral van die Londense Sendinggenootskap, in hulle 'n kern van beskawingskrag gesien en het hulle van hul beste kersteningspogings op hulle toegespits. Toe die Trekboere en later die Voortrekkers die Transoranje bereik het, het hulle die Griekwas, Korannas en Basters daar 'n faktor gevind waarmee hulle deeglik moes rekening hou.

Laat ons hulle byna sprokiesagtige omswerwinge en wedervaringe in hooftrekke naspur. Kort na die stigting van die Blanke nedersetting aan die Kaap het 'n Hottentotstam, aan die Hollanders bekend as die Kora of Gora-choukwa, nie ver van die Skiereiland gewoon nie. Verder noord is aangetref 'n ander stam, die Grigriekwa, of Chariguriekwa, wat teen 1661 langs die laer-Olifantsrivier gevestig was. Teen die agtiende eeu het laasgenoemde Hotten-

totstam reeds Boesman- en Blanke bloed in sy geledere opgeneem en onder die Blanke boere ook as Basters bekend geraak. Invloedrykes onder hulle het Hollands gepraat en vaardig met vuurwapens geword. Sowel die Kora (wat later as Korannas bekend geword het) as die Grigriekwa (wat later as Griekwas bekend geraak het) was baie ontevrede oor wat hulle beskou het as die onregverdige aansprake deur Blankes op hul arbeid, hul grond en hul vee. Die gedagte het ook skynbaar onder hulle posgevat om in die noordelike en die noordoostelike binnelande as selfstandige stamme hulself sonder inmenging van buite te regeer. Albei het ervaring van Boesman-oorlogvoering gehad en het vertrou dat hulle hulself suksesvol sou kon handhaaf. Die Korannas het in die vroeë agtiende eeu geleidelik noordooswaarts beweeg en het teen die einde van dié eeu die Oranjerivier oorgesteek en hulle gevestig by die samevloeiing van die Vaal- en die Hartsrivier. Die Griekwas onder Adam Kok het weer teen ongeveer die middel van die agtiende eeu noordwaarts beweeg na die Kamiesberg in Klein-Namakwaland, van waar hulle na Pella op die laer-Oranjerivier verskuiwe het en toe ooswaarts na die middelloop van die rivier.¹⁹

Albei stamme het na 'n tydperk in die onrustige Oranjeriviergebied, noord van die Oranje en ook noordwes van die Vaalrivier gegaan. Met hul beter organisasie en hul perde en vuurwapens kon hulle die weerstand van die meeste stamme in hul nuwe omgewing breek. Teen hul Boesmanbure kon hulle hulself maklik handhaaf. Uit die suide het hulle somtyds heelwat versterking van verskillende tipes uit verskillende oorde ontvang, sodat hul getalle aangegroei het. Hoofde soos Adam Kok, Andries Waterboer en Barend Barends is met hul primitiewe staatjies eers deur die Londense sendelinge en later ook deur die Britse regering erken. As pioniers van die Westerse beskawing is veral in die Griekwas 'n pasifikasiefaktor op die Kaapse noordgrens gesien. Terwyl die sendelinge hulle op die Christelike beskawingspad probeer hou het en probeer help het om hulself ordelik te organiseer, het die Britse regering die sendeling Melvill gedurende 1822–1826 as sy agent te Griekwastad aangestel en in 1834 'n verdrag met Andries Waterboer gesluit. Ooreenkomstig dié verdrag moes die Griekwahoof teen 'n jaarlikse betaling van geld en ook wapenvoorsiening as Britse bondgenoot die vrede in die noorde handhaaf. Ondersteun deur 'n Britse subsidie, moes die staatjie as buffer dien om die uitgestrekte, onrustige noordgrens sonder Britse troepe te help beveilig.

19. Vgl. J. A. Engelbrecht, *The Korana*, Kaapstad, 1936; G. Stow, *The Native Races of South Africa*, Faksimilee-herd., Kaapstad, 1964, Hoofstukke XV–XX; P. L. Scholtz, *Die historiese ontwikkeling van die Onder-Olifantsrivier (1660–1902): 'n geskiedenis van die Distrik Vanrhynsdorp* (in Arg.-jaarboek vir S.A. Gesk., 29ste jg., II, 1966).

Die ekspedisie onder dr. A. Smith het in die vroeë jare dertig van die 19de eeu belangrike mondelinge inligting van die Griekwas en Korannas gekry. Kyk die „Index” van P. R. Kirby (red.), *The Diary of Dr. Andrew Smith . . . 1834–1836*, 2 dele, V.R.V. nos. 30 en 31, Kaapstad, 1939–1940.

lig.²⁰ Hul penvoerder, Hendrick Hendrickze, wat met die Britse owerhede gekorrespondeer het, het bv. op 13 Januarie 1838 uit Philippolis aan die Kaapse luitenant-goewerneur oor „de Griequanazie” geskryf.²¹

Reeds voor die begin van die Groot Trek het hierdie staatjies egter op verskeie gebiede tekens van swakheid getoon wat meegebring het dat hulle by baie instansies vertrouwe ingeboet het. Nieteenstaande die sendelinge se beskermingspogings, het die Griekwas, Korannas en Basters die swakkere Boesmans van daar verdryf. Aan die ander kant het hulle waaghalsige roofekspedisies teen die magtige Matebele aangedurf, wat gewoonlik jammerlik misluk het; en omdat hulle soos Blankes geveg het, het dit die Matebele-opperhoof (met wie die sendelinge en die Britse regering juis besonder begerig was om vreedsaam mee te verkeer) baie agterdochtig teenoor die Kaapkolonie in die suide gemaak. So het die onstabiele staatjies verder verswak. Vir die Trekboere en die Voortrekkers in die Transoranje kon hulle, wanneer albei onder Matebele-druk verkeer, wel as bondgenote dien, maar hulle onderlinge twiste en onberekikbaarheid het van hulle nie stewige bondgenote gemaak nie. Die Londense sendelinge het ook nie sulke alliansies aangemoedig nie. Buitendien het belangebotsings met die Trekboere, onder meer oor weiveld, water en jagveld, nie blywende bondgenootskappe tussen die Griekwas, Korannas en Basters aan die een kant, en die Voortrekkers aan die ander kant, verseker nie. Rassewrywing wat die groepe uit die Kaapkolonie laat emigreer het, het voortgeduur.²²

Die Korannas sou ook verswak en as magsfaktor daar verdwyn. Om hulle weer eens aan Blanke boere – wat hulle grond begeer het en dit op verskillende maniere kon bekom – te onttrek sou die Griekwas later weer op ’n lang reis gaan en hierdie keer na die suidooste, die hedendaagse Griekwaland-Oos.²³

Die vierde bevolkingstroom, die Britse Setlaars van 1820, is ook ’n merkwaardige migrasie, maar in ’n ander opsig. Dit is ’n verhuising van Engelse, Skotte en Iere, hoofsaaklik uit stede en dorpe, wat deur ’n staatsonder-

20. Marais, *Cape Coloured People, 1652–1937*; W. M. MacMillan, *The Cape Colour Question*; P. J. van der Merwe, *Die Noordwaartse Beweging van die Boere*. Kyk ook W. F. Lye, *The Birth of the Griqua Nation*, ongep. referaat, 1970; en W. Thompson, *The Griquas*, Kaapstad, 1854.

21. L.G. 496: pp. 14 vlg. (K.A.).

22. Kyk memorie van A. Kok en Raad aan D’Urban, „Philipton”, 13 Okt. 1834, in G.H. 19/4 in K.A. en die korrespondensie in die Luit.-goewr. se argief (L.G. 496 en verder) in K.A. Benewens Marais en MacMillan se bovermelde werke, vgl. ook W. Dower, *The Early Annals of Kokstad and Griqualand East*, Port Elizabeth, 1902, en S. J. Halford, *The Griquas of Griqualand*, Kaapstad ens., jaartal onvermeld.

Beeldende dokumente van Griekwas en Griekwatonele uit die vaardige pen van die jong Charles D. Bell verskyn in R. F. Kennedy, *Catalogue of Pictures in the Africana Museum*, I, Johannesburg, 1966, onder Bell.

23. Kyk Dower, *op. cit.*, en Halford, *op. cit.*

steunde onderneming (tot dusver ongeëwenaard in die geskiedenis van Britse emigrasie na die Kaapkolonie) bykans direk per skip na Albanie, die suiderflank van die Kaapse Oosgrens, uitgevoer is. Op hierdie wyse is sowat 4 000 emigrante daar gevestig, terwyl nog ongeveer 'n duisend ander op eie inisiatief na die Kaapkolonie gekom het. Dit het 'n verdubbeling meegebring van die Britse inwoners in die Kaapkolonie en 'n buitengewone saamtrekking van Blankes op 'n kwesbare deel van die Kaapse Xhosagrens. Die hoofmotief was hier dan ook grensverdediging. Weens swak beplanning en onvoorsiene teenspoede het 'n groot aantal van die Setlaars wat nie 'n bestaan op hul klein plasies in daardie swak landboustreek, die Suurveld, kon maak nie, hulle elders in die Kolonie versprei. Hulle het hul veral in die dorpe gevestig.²⁴

Hulle mobiliteit van die jare twintig het baie van die Setlaars bygebly. Deur hul ondernemingsgees sou die handelaars- en jagtersgrens spoedig met meer dryfkrag na Kafferland en anderkant na Natal en Delagoabaai, asook in die verre binnelande van Suider-Afrika, uitgebrei word. Nog later sou van hierdie emigrante hul daadkrag oor bykans die hele Voortrekkergebied uitbrei, en ook oorkant die Visrivier die Xhosagrens noordooswaarts aanskuilwe.

Die bedrywige mannekrag in die onderbevolkte Kaapkolonie is baie aansienlik in getalsterkte aangevul. Die Britse Setlaars het trouens ver bo hul blote getalsterkte 'n rol op en oorkant die Suid-Afrikaanse grense gespeel. Met hul sakekontakte in Groot-Brittanje kon hulle die seevaart na Suidoos-Afrika veral aktief beoefen. Hul predikante kon 'n belangrike geestelike, intellektuele en kulturele bydrae maak. In die afgeleë, ylverspreide binnelande het Setlaar en Afrikaner mekaar dikwels doeltreffend aangevul. Ofskoon daar tussen die eerste geslagte min ondertrouery was, kon die leiers en andere redelik goed met mekaar kommunikeer. Hollandse woorde wat die veldlewe beskryf het, is gou in die Setlaarstaal ingeburger; meer Engelse woorde as wat tevore, veral deur amptelike kanale, ingekom het, is in Hollands opgeneem.²⁵ Nieteenstaande 'n eeue-oue nasionale antagonisme wat uit Europese en koloniale botsings

24. Na Cory se uitvoerige *The Rise of South Africa*, het I. E. Edwards se *The 1820 Settlers in South Africa*, Londen, 1934, verskyn, gevolg deur H. E. Hockly se *The Story of the British Settlers of 1820 in South Africa*, Kaapstad ens., 1948. Verdere populêre werke, streekgeskiedenis en familiegeskiedenis volg (vgl. Afdeling I (ii) in die Literatuur). Lewendige persoonlike verhale word gegee deur G. Butler (red.), *When Boys were men*, Kaapstad, 1969.

25. Miskien is die woord „trek” die beste voorbeeld van 'n leenwoord in die Setlaarstaal uit die grensmilieu. Dit het vermoedelik deur Pringle se werke die wyere Engelskrywende wêreld ingegaan. Vgl. verder T. Pringle, *Narrative of a Residence in S. Africa*, Kaapstad, 1966, p. 32: „poort”, „zeekoe-gats”; p. 24: „outspanned”, „roers”, „sopie”, „brandewyn”. Kyk voorts Smith, *Diary*, II, p. 220: „rims” („riems”); p. 236: „kuikenduif” („kuikendief”); p. 239: „rooyebok”, „skane” („scheen” van die wawiel), „bastard gemsbok” („bastergemsbok”); p. 261: „ring-kops”; p. 309: „trek tow rim”,

gespruit het, het hul belange onder druk van dieselfde moeilike grensele in die jare twintig en dertig op merkwaardige wyse saamgeval.

Met die Trekkers sou hulle nie meegaan nie, maar hulle sou wel 'n intense belangstelling in hul lotgevalle openbaar en 'n direkte belang in die latere verloop van die Groot Trek ontwikkel.

Die laaste drie migrasies het uit Blanke en in 'n mindere mate uit Hottentot-inisiatief gespruit en is almal deur die Westerse beskawing voortgestu. Nou kom ons by 'n reeks massiewe volksverskuiwings wat deur Bantoe-daadkrag en vernuf teweeggebring is. Die oorsprong hiervan moet gesoek word by uitstrek by die swart Napoleon van Suidelike Afrika, Shaka. Sy magtige ryk, ingerig op die pragtige, beboste Natalse kusstreek, getuig van sy uitnemende militêre talente om die stewige fundamente deur sy voorganger Dingiswayo gelê, behoorlik te gebruik. Alle Bantoebure moes swig vir sy gedissiplineerde krygers met breë steekassegaaië in horingformasie, wat nie hul assegaaië uit die hand laat glip het nie, maar onweerstaanbare stormlope daarmee uitgevoer het. Diegene wat nie gedood of in die Zoeloeryk ingelyf is nie, het uitgewyk – na die noorde, na die weste en na die suide. Die uitrollende Bantoevolwe het nuwe, en ingewikkelde, volksbewegings aan die gang gesit wat op hul beurt vars en gekompliseerde verskuiwings nreegebring het. Toe een van Shaka se aanvoerders, Moselikatse, self ambisieus begin word het en met sy volgelinge oor die Drakensberge padgegee het, om sy eie ryk te bou, het hy in die noordweste en in die weste tot in die Kalahari verdere ontwrigting gebring en 'n hele reeks addisionele migrasies veroorsaak.

Die geweldig omvangryke Bantoe migrasies moes noodwendig 'n besonder diepgaande invloed op Suidelike Afrika uitoefen. Die eerste, goedbekende uitwerking was die ontvolking van baie uitgestrekte dele van Suidelike Afrika, wat dit vir Blanke emigrante sowel makliker as moeiliker sou maak om hulle daar te vestig. Dit was makliker, omdat daar meer onbewoonde grond beskikbaar was; moeiliker, omdat die nuwe Zoeloe- en Matebele-militêre des-

„sambucs”. „Triti” is weer 'n verdwene Engelse leenwoord onder Hollandsskrywendes in Albanie (vgl. L.G. 535: no. 836, ongedateerde, maar vermoedelik laat in 1840 geskrewe brief van Afrikaner-grensboere in die veldkornetskappe van Van Aardt en Lombard, aan die Luit.-goewerneur, p. 152). Ingeboekte arbeiders („apprentices”) word baie algemeen deur Piet Retief „aprintisen” genoem (vgl. Franken, *Piet Retief*, pp. 333 en 349–350). Veldkornet W. W. Brits kla aan die Luitenant-goewerneur uit Middelveld op 30 Mei 1837 oor die losbandigheid van „de Hottentoten en Apprenticiën” (L.G. 525: no. 179, p. 185). Kyk ook 'n versoekskrif van inwoners van Op Sneecuberg aan Stockenstrom gerig in 1837 (L.G. 526: no. 205, p. 80). Retief gebruik die woord „Frontieren” (Franken, *P.R.*, p. 388). Inwoners van die veldkornetskap Rhenosterberg skryf aan Cole in 1829 oor Hottentotte en ander „Indiegenes dezer Colonie” (C.O. 2715: Memorie deur 47 inwoners, 5 Feb. 1829). Veldkornet C. V. Buchner skryf aan die sekr. van die Luit.-goewerneur in 1838 „de boer labereerd onder sodanige vrees” (L.G. 499: gedateer Quaggasvlakten, 2 Junie 1838, pp. 196–197). Heelwat verdere navorsing kan hier gedoen word.

potismes wat elemente van baie stamme hergroeper het, meer doeltreffende weerstand sou bied.

'n Minder bekende uitwerking op die Kaapkolonie was dat die ingewikkelde, aanhoudende inboorlingvolksverskuiwings vanaf die vroeë jare twintig tot die begin van die Groot Trek (en ook daarna) verbrokkelde inboorlingelemente in die koloniale grensdistrikte laat instroom het. Vir die ontstaan van die Groot Trek is dié migrasie van groot belang. Behalwe 'n klein aantal Korannas en Boesmans, was hierdie emigrante almal Bantoes, en hulle was miskien minstens net so talryk as al die Voortrekkers tesame in die Republiek Natalia. In die reeds onrustige grensstreke het hulle 'n baie ontwrigtende invloed uitgeoefen, wat 'n wesentlike bydrae tot die veroorsaking van die Groot Trek gemaak het. Sowel as oorsaak en as gevolg het die Bantoe-bevolkingsverskuiwing dus in verband tot die Groot Trek gestaan (vgl. Hoofstuk III).

Omdat ons kennis van die oorsprong van die Zoeloeryk so beperk is, het skrywers geprobeer om in verskillende hipoteses 'n verklaring te soek vir die ontstaan van so 'n betekenisvolle verskynsel in die geskiedenis van Suidoostelike Afrika. Om 'n hipotese te vind wat algemeen aanvaarbaar is, is egter uiters moeilik. Vir eers is die betroubare bronne te karig;²⁶ en ten tweede beïnvloed hedendaagse ideologiese strydpunte bewus of onbewus die geskiedskrywer.²⁷

Prof. L. M. Thompson, wat 'n stelselmatige, kritiese ontleding maak van die vernaamste hipoteses en geeneen bevredigend vind nie, gee tog twee wat hy as belangrik beskou. Die eerste is deur prof. Monica Wilson aan die hand gedoen „that Dingiswayo, and later Shaka, extended control over many chiefdoms because they wished to monopolize the trade of northern Nguni country” (d.w.s. met die Portugese te Delagoabaai).²⁸ Die tweede hipotese is deur

26. Uit Kaapse, Natalse en Portugese bronne weet ons nie veel van wat in Zoeloeland in die laat agtiende eeu gebeur het nie, en wat gelei het tot vroeë negentiende-eeuse gebeure nie. Vgl. bv. J. Bird (red.), *The Annals of Natal*, I, Kaapstad, jaartal onvermeld; J. C. Chase (red.), *The Natal Papers*, 2 dele, Grahamstad, 1843, Faks.-herdr., Kaapstad, 1968; J. Stuart en D. McK. Malcolm (reds.), *The Diary of Henry Francis Fynn*, Pietermaritzburg, 1950; A. Lobato, *História do Presídio de Lourenço Marques, 1782-1799*, 2 dele, Lissabon, 1949 en 1960; F. Santana (red.), *Documentação avulsa Moçambicana do Arquivo Histórico Ultramarino*, I, Lissabon, 1964, en volgende dele.

27. Terwyl ouer skrywers soos Theal, Stow en Ellenberger se werk vandag in wye kringe as aanvegbaar beskou word, word tog noodgedwonge op hul studies voortgebou (vgl. W. F. Lye, „The Difaqane”, in *J.A.H.*, VIII, 1, 1967, pp. 109-111). Verreweg die meeste skriftelike bronne, selfs dié van sendelinge wat jare lank met groot simpatie jeens die Nie-Blankes onder hulle gewerk het, word vandag dikwels hiperkrities as te Blank-sentries beskou. Weliswaar wek dit die welkome prikkel om interdisiplinêr te beweeg, maar dan ontbreek die nodige ruim kennis van die verskillende dissiplines dikwels in so 'n mate dat relatief willekeurige ideologiese vertolkings botvier. So 'n hiperkritiese benadering van die beskikbare Blank-sentriese bronne lêat die pendule te ver swaai na 'n te onkritiese hantering van karige en onbetroubare Swart-sentriese bronne. Ons wag nog op 'n beter balans. Kyk verder Hoofstuk I hierbo.

28. W. en T., *O.H.S.A.*, I, pp. 339-340 (aanhaling op p. 340). Hierdie hipotese word deur A. Smith verder uitgebou in Thompson (red.), *African Societies in S.A.*, pp. 171-190.

prof. M. Gluckman gestel toe hy geskryf het „that change among the northern Nguni was sparked off by ‘pressure of population’”. Die basis van sy hipotese is dat, terwyl die Nguni se bevolkingsgroei bestendig gebly het, die Kaapse Trekboere teen die laat agtiende eeu verdere weswaartse uitbreiding deur die Nguni afgesny het. Dit sou dan vir Dingiswayo en Shaka gedwing het „to adopt tougher methods of warfare and to embark on state-making”.²⁹

Die kernfeite is egter helder. Binne ’n paar dekades ontstaan tussen die Kaapse en die Portugese blanke nedersettings ’n magtige Suidoostelike Nguni-ryk onder twee begaafde leiers. Die daadkrag van albei het ’n belangrike rol gespeel. Ons weet egter nie genoeg van die presiese omstandighede wat hulle in staat gestel het om ’n Nguni-ryk op te bou nie: vandaar die hipoteses.

Teen die end van die agtiende eeu het Dingiswayo tussen die laer lope van die Mfolozi- en die Mhlatuzi-rivier die Mthethwa met ’n sterk hand begin regeer.³⁰ Sy ingebore geniale organisasievermoë het waarskynlik sy oorsprong gehad in halfvergete militêre oorlewerings uit vroeëre tye om die Mthethwa-krygers in ’n doeltreffende mag saam te smee.³¹ Die besnydenisskole is vervang deur stelselmatige militêre opleiding. Alle mans is volgens ouderdom in regimente onder offisiere ingedeel. Elke regiment het sy eie naam gekry, met sy eie oorlogskrete en eie drag. Krygsoefeninge is uitgevoer om sy nuwe leër te oefen om gedissiplineerd te verdedig en, by uitstek, aan te val. Toe Dingiswayo dan daartoe oorgaan om sy bure aan te val, kon hy maklik hul ongeoefende soldate oorrampel en onderwerp. Diegene wat bereid was om Dingiswayo as opperhoof te erken, is onder sy vinnig groeiende heerskappy ingelyf; en met die inlywing van nuwe onderdane kon hy sy regimente steeds verder uitbrei, sodat hy later die streek tot by die Tugelarivier in die suide onderwerp het.

Dit is omtrent hierdie tyd dat Shaka, die buite-egtelike seun van Sensangakhona, hoof van die klein Zoeloestam, wat in Dingiswayo se ryk ingelyf is, in die Mthethwa-leër begin aandag trek het. As onverskrokke hanteerder van die swaar, kort, breë steekassegaai, het Shaka al meer op die voorgrond getree in Dingiswayo se verowerings in suidelike Zoeloeland. Toe Sensangakhona teen ongeveer 1816 sterf, het Shaka hom met geweld as hoof van die Zoeloestam opgevolg. Onder die nuwe hoof se persoonlike toesig, is die Zoeloeregimente volgens sy nuutste insigte afgerig. ’n Soldaat in Shaka se leër moes sy teenstander met die steekspies dood, of self sterf. As Dingiswayo se beroemdste generaal het Shaka die uitbreiding van die Mthethwaryk met ’n

29. *Ibid.*, pp. 340–341. Vgl. ook Oliver en Fage, *A Short History of Africa*, 1962, p. 163; en Omer-Cooper, *The Zulu Aftermath*, Hoofstukke I en II.

30. Vgl. die kaart agter in Bryant se *Olden Times in Zululand and Natal*, Londen, 1929.

31. Hoewel die nuutste beskouing Blanke militêre invloed wil uitskakel, moet dit tog as ’n moontlike bydraende faktor ernstiger oorweeg word. Daar was immers aan twee kante kontakte met Blankes.

allesoorweldigende oorlogsugtigheid en in versnelde tempo voortgesit. Toe Dingiswayo kort daarna gedood word, was Shaka sy natuurlike opvolger. Met soveel meer regimente tot sy beskikking, het Shaka die dissipline in sy leër nog verder opgeknop, sodat hy later met 'n onweerstaanbare militêre masjien van sowat 50 000 man in baie rigtings stamme uitgewis het. Baie meer onverbiddelik as Dingiswayo, het Shaka die lewens van slegs die meisies en seuns in die verowerde stamme gespaar. Die oorblyfsels van talle stamme – en selfs stamme onder knap militêre leiers – moes in alle rigtings wegvlug. So het een Bantoeegolf na die ander weggerol van die Zoeloe-steekassegaai en die ystere dissipline van sy tienduisende krygers in sorgvuldig opgestelde formaasies.³²

'n Uiters ingewikkelde reeks bevolkingsmigrasies het gevolg. Bantoe-emigrante het in feitlik alle oorde in Suid-Sentraal-Afrika – van Albanie op die suidkus, in die noorde by die Njassameer, en in die westelike woestyn, die Kalahari, hul verskyning gemaak. As gevolg van die geweldige krag van Zoeloe-imperialisme het 'n totaal nuwe bevolkingspatroon in die derde en die vierde dekade van die negentiende eeu in die meeste dele van Suider-Afrika ontstaan. 'n Groot aantal stamme het as sodanig verdwyn; die oorblyfsels van baie ander het hulle na lang omswerwinge in nuwe kombinasies in verre streke gevestig; gedesintegreerde fragmente het die hande van nuwe opkomende militêre leiers kom sterk. Dit was die bloeytyd van die militêre despoot.

Verreweg die grootste was Shaka self, wat in 'n enkele dekade ontplooi het as een van die beroemdste militêre leiers van Afrika. Hy was ook 'n staatsbouer van formaat. Die stammetjies is verenig in 'n ryk bestaande uit mense van wydverspreide, uiteenlopende stamme. Binne tien jaar het Shaka 'n eenheidsgevoel onder die stamme gevestig wat na 'n anderhalf eeu nog voortlewe.³³ Shaka was so suksesvol dat die Zoeloestammetjie waartoe hy behoort het, later die naam aan sy hele ryk verskaf het. Deur Zwide se Ndwandwe in 1819 beslissend te verslaan, het Shaka sy ryk se grense aanmerklik uitgebrei. Met 'n ystere dissipline het hy die energie van sy volgelinge op die bereiking van sy militêre ambisies laat konsentreer. In die vroeë jare twintig het hy sy krygsoperasies voortgesit en die onafhanklike stamme tussen die Tugela, die Mzimkhulu, en tussen die see en die Drakensberge verwoes. Deur ontvolkte buffersones wou hy sy ryk beskerm. Diegene wat nie gedood is of

32. Daar is 'n baie uitgebreide literatuur en talle bronne wat lig werp op die opkoms van die Zoeloeryk. Vgl. o.a. Bird, *Annals of Natal*, I; N. Isaacs, *Travels and Adventures in Eastern Africa*, soos deur L. Herman en P. R. Kirby in een deel uitgegee, Kaapstad, 1970; A. F. Gardiner, *Narrative of a Journey to the Zoolu Country in South Africa*, Londen, 1836; A. T. Bryant se *Olden Times in Zululand and Natal* en sy *A History of the Zulu and neighbouring tribes*, Kaapstad, 1964 (wat uit die K. Campbell-Biblioteek se ryk skat van Zoeloe-bronne gepubliseer is); die reeds vermelde dagboek van Fynn; en E. A. Ritter, *Shaka Zulu*, Londen, 1955.

33. Omer-Cooper, *The Zulu Aftermath*, p. 172.

gevlug het nie, is in sy ryk ingelyf.³⁴ Ver na die suidweste het vlugteling die Kaapse Oosgrens bereik, waar hulle as Mfengu (bedelaars) of Fingo's bekend geword het.³⁵

Noordwaarts het twee verslane Ndwandwe-leiers vanaf ongeveer 1821 self verdere verwoesting gesaai. Shoshangane of Manukosi (soos hy aan die Voortrekkers bekend was) het tussen Delagoabaai en die Benede-Zambezi sy Gazoninkryk gestig. Nie alleen het hy die Tsonga onderwerp nie, maar ook van Delagoabaai noordwaarts swak Portugese nedersettings oorrompel. Zwangendaba, die tweede leier, het aanvanklik in dieselfde gebied beweeg, maar het in 1835 die Zambezi oorgesteek om langs die Njassa- en die Tanganjika-meer sy Ngoni-ryk te stig.³⁶

Matiwane se Ngwane is betreklik vroeg reeds uit hul woonplek tussen die Bo-Pongolo- en die Buffelsrivier deur sterker vyande weswaarts verdryf, waar hulle op hul beurt die Hlubi onder Mpangazita oor die Drakensberge verdryf het. Toe Shaka in 1822 Matiwane na die Hoëveld verjaag, het hy sy sprokiesagtige swerftog in alle erns begin. Dit sou hom laat slaags raak met talle impies en stamme (en selfs met Blanke troepe oorkant die Kaapse Oosgrens laat bots), alvorens hy deur Dingane met sy terugkeer na Zoeloeland gedood sou word. Sy volgelinge het hy egter orals op sy weg, dood en lewend, agtergelaat.³⁷

Moselikatse (of Mziligazi), 'n relatief onbelangrike Khumalo-hoof wat teen ongeveer 1822 deur Shaka op 'n veldtog uitgestuur is, is vir die oorsprong van die Groot Trek van die allergrootste belang. Omdat Moselikatse van die geroofde vee vir homself gehou het, moes hy 'n jaar later met 'n paar honderd krygers vir Shaka wegvlug. Dit was die begin van sy groot eksodus, skitterend aangevoer. Eers is hy na Oos-Transvaal, waar sy geniale leierskap die

34. Die mees resente, gesaghebbende sinteses word gegee deur Omer-Cooper, *op. cit.*, en deur Thompson in W. en T., *O.H.S.A.*, I, Hoofstuk VIII.

35. Vgl. o.a. J. Ayliff en J. Whiteside, *History of the Abambo generally known as Fingos*, Butterworth, 1912. Resente akademiese navorsing deur Moyer word hieroor gedoen.

36. Benewens Omer-Cooper, het G. J. Liesegang 'n bydrae hieroor gelewer in sy *Beitrag zur geschichte des Reiches der Gaza Nguni im südlichen Moçambique 1820-1895*, Keulen [1967]. Ook sy „Nguni migrations between Delagoa Bay and the Zambezi, 1821-1839”, in *A.H.S.*, III, 2, 1970, pp. 317-337, berus stewig op gepubliseerde en ongepubliseerde Portugese bronne.

Van Portugese kant het daar, behalwe die bovermelde werk deur A. Lobato, ook die lig gesien *Quatro Estudos e uma evocação para a história de Lourenço Marques*, Lissabon, 1961, wat die invloed van die Nguni-migrasies behandel. 'n Ouere uitvoerige werk is gelewer deur J. J. Teixeira Botelho in sy *História Militar e Política dos Portugueses em Moçambique*, 2 dele, Lissabon, 1934-1936.

37. N. J. van Warmelo het aansienlike lig gewerp op Matiwane en sy bedrywighede in sy waardevolle dokument, goed uitgegee: *History of Mätiwane and the AmaNgwane Tribe, as told by Msebenzi to his kinsman Albert Hlongwane*, Pretoria, 1938.

38. P. Becker se *Path of Blood: the Rise and Conquests of Mzilikazi, founder of the Matabele tribe of Southern Africa*, Londen, 1962, gee die volledigste beskrywing van sy

grondslae van 'n eie Ndebele- of Matebeleryk gelê het. Om die Zoeloe-impies wat steeds agter hom aangestuur is, te ontwyk, het hy al verder weswaarts noord van die Vaalrivier gemigreer.³⁸

Toe Blankes hulle vanaf die vroeë jare twintig by Port Natal veral as handelaars begin vestig het, het sekere Engelssprekendes met Bantoevroue getrou en vlot Zoeloe begin praat. Hulle kon dus maklik en gereeld met Shaka kommunikeer, wat juis lewendig belang gestel het in baie produkte van die Westerse beskawing, soos vuurwapens en medisyns. Daar bestaan dokumente waarvolgens Shaka aan verskillende van die Britse setlaars grond om Port Natal gedurende die jare 1824–1828 sou verleen het. Waarskynlik het Shaka hulle as onderhorige hoofde in sy ryk beskou.³⁹

Intussen het Shaka sy veroweringstogte ver noordwaarts en ver suidwaarts voortgesit en tegelyk tevergeefs geprobeer om met die Britse regering in verbinding te kom, o.a. om 'n haarolie te kry om hom jonger te maak. Teen 1827–1828 het Shaka die kragte van sy pragtige leër al hoe meer ooreis, al hoe wreder strawwe op outokratiese wyse uitgedeel, en so al meer van sy volgelinge van hom vervreem. Sy halfbroers, Dingane en Mhlangana, het aan 'n geslaagde sluipmoordkomplot deelgeneem, wat die tiran se loopbaan in September 1828 beëindig het.⁴⁰

Dingane het wel Shaka se plek ingeneem, maar hy het nie sy voorganger se militêre gawes en dryfkrag gehad nie. Die Zoeloeryk wat deur Shaka opgebou is – en wat oor sowat 'n vyfde van Afrika sy stempel afgedruk het – het onder Dingane duidelik reeds sy hoogtepunt verbygesteek. Dingane het nie opgehou om impies uit te stuur teen Faku in Pondoland, Sobhuza in Swaziland, teen die Portugese te Delagoabaai en teen die ou vyand Moselikatse selfs in verre Wes-Transvaal nie, maar die luister van die Zoeloeryk was nie meer daar nie. Zoeloeregimente het neerlae gesmaak. Elemente kon uitwyk uit die

loopbaan. Vir die wetenskaplike historikus is sy bronne nie altyd krities genoeg verwerk nie.

39. Vgl. die dokumente gedateer 7 Augustus 1824 waarin Shaka grond aan F. G. Farewell toeken (Bird, *Annals of Natal*, I, pp. 193–195; kyk ook die brief van Farewell aan die Kaapse Goewerneur, September 1824, afgedruk in Chase, *Natal Papers*, 1843, I, p. 18) en Februarie 1828, waarin J. S. King weer grond ontvang (Bird, I, p. 94 en Chase, I, p. 23). In 1836 maak N. Isaacs daarop aanspraak dat hy ook, na King se dood, grond van Shaka in 1828 ontvang het (Isaacs, *Travels and Adventures in Eastern Africa*, Herman en Kirby, reds., 1970, p. 142).

Thompson bespreek die dokumente in *O.H.S.A.*, I, pp. 348–349, noot 3. Daar is duidelik behoefte aan gedetailleerde navorsing oor Shaka se grondtoekennings. Terwyl die toekennings wat Dingane gemaak het, uitvoerig ontleed is (vgl. bv. Cory, Preller en Blommaert, *Die Retief-Dingaan-ooreenkoms*, in *Annale van die Universiteit van Stellenbosch*, Serie B, no. 1, Mei 1924), blyk dit ook duidelik uit Thompson se sintese dat hy oor Shaka se optrede in onsekerheid verkeer.

40. Vgl. o.a. G. MacKeurtan, *The Cradle Days of Natal (1497–1845)*, Londen, 1930, en J. Malherbe, *Port Natal: A Pioneer Story*, Kaapstad, 1965. In die Local History Museum te Durban berus besonder interessante illustrasies uit hierdie jare.

ryk en so sy prestige verlaag. Dingane se regering het net so tiranniek as dié van Shaka geword en die „Blanke gevaar” in Natal het vir hom al hoe meer ’n obsessie geword. ’n Xhosa, Jacot Msimbiti (deur die setlaars Jacob genoem), wat met sterk anti-Blanke gevoelens gevul was, het aan Dingane gesê dat Blankes besig was om saam te sweer om sy koninkryk te vernietig. Wrywing het nou meer dikwels tussen Dingane en die setlaars te Port Natal ontstaan. Hierdie Blankes het soms in groot spanning verkeer en die koms van die sendeling kaptein Gardiner het glad nie die spanning finaal verlig nie.⁴¹ Dit was die toestand van Dingane en sy Zoeloeryk toe Piet Uys en sy geselskap gedurende 1834–1835 Natal besoek het en toe nog meer sendelinge en meer handelaar-jagters hulle daar kom vestig het.

Intussen het die opkoms en uitbreiding van die Zoeloeryk op die Hoëveld, wes van die Drakensberge, ’n geweldige invloed gehad. Op die weswaartse vlug van die Hlubi onder Mpangazita, die Ngwane onder Matiwane, en die Ndebele (Matebele) onder Moselikatse is reeds gewys. As daar geprobeer word om die volle implikasies van die Bantoemassaverhuising op die Hoëveld te peil, is dit duidelik dat dit een van die grootste volksmigrasies in die geskiedenis van Suidelike Afrika is. Onder die talle stamme wat jare lank bitterlik daaronder gely het, het dit as die *Difaqane* bekend geraak. Daarin is saamgevat verskillende betekenselemente. Die eerste is dié van migrasie of verhuising. Die tweede is dat ’n hele mensemassa met ’n verskeidenheid van persone en besittings betrokke is. Die laaste element is dié van geweld wat met rampe of oorlog gepaard gaan. Dit suggereer dat die *Difaqane* sowel ’n revolusie as ’n massaverhuising van stamme was.⁴² Voordat dit aan die end van hierdie hoofstuk as ’n revolusie ontleed word, gaan ons nou daartoe oor om dit as ’n massaverhuising op die Suid-Afrikaanse Hoëveld te behandel.

Sedert ongeveer 1822 het sowat vyftien jaar lank ’n ganse reeks uiters in-

41. P. Becker verskaf ook ’n biografie van Dingane: *Rule of Fear: the Life and Times of Dingane, King of the Zulu*, Londen, 1964. Soos reeds hierbo aangedui, bestaan daar ’n heel uitgebreide literatuur en bronneversameling oor die Zoeloeryk onder Dingane. Ons voeg slegs by G. E. Cory (red.), *The Diary of the Rev. Francis Owen*, V.R.V. 7, Kaapstad, 1926; D. R. Morris, *The Washing of the Spears*, New York, 1965; G. J. Liesegang, „Dingane’s attack on Lourenço Marques in 1833”, *J.A.H.*, X, 4, 1969, pp. 565–579; en D. J. Kotzé, *Die eerste Amerikaanse Sendelinge onder die Zoeloes, 1835–’38* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 21ste jg., I, 1958). Kyk ook Thompson se sintese in W. en T., *O.H.S.A.*, I, p. 351 vlg. ’n Nuwe, maar onvolwasse, siening van Dingane is gepubliseer deur F. N. C. Okoye, „Dingane: a reappraisal”, in *J.A.H.*, X, 2, 1969, pp. 237–252 en „Dingane and the Voortrekkers: a note on South African Historiography”, in *J. of Negro History*, 56ste jg., 2, 1971, pp. 135–140.
42. Vir die betekenisverklarings kyk A. Mabile en H. Dieterlen (hersien deur R. A. Paroz) se *Southern Sotho-English Dictionary*, Morija, 1961; D. F. Ellenberger, *History of the Basuto, ancient and modern*, Londen, 1912, p. 117 en noot; Omer-Cooper, p. 5 en noot; W. en T., *O.H.S.A.*, I, p. 391; W. F. Lye, „The Difaqane: the Mfecane in the Southern Sotho Area, 1822–24”, in *J.A.H.*, VIII, 1, 1967, p. 107.

gewikkelde migrasies in feitlik alle rigtings in die Transoranje en die Transvaal en hul onmiddellike omgewings plaasgevind. Daardeur is die bewoningsgebied van die Sothostamme radikaal gewysig.

Die weswaartse migrasies van die Hlubi, die Ngwane en die Matebele het vanselfsprekend talle Sothostamme getref en gewoonlik verder weswaarts verdring. Dit is goed bekend hoedat die Tlokwa onder MaNthatisi met 'n horde mans, vroue en kinders die Transoranjestreek verniel en in 'n slagveld omgeskep het. Dieselfde kan van die bovermelde Mpangazita en Matiwane met hul hordes gesê word. Sotho-migrantehordes het die Vaalrivier oorgesteek. Van hulle het 'n aantal, soos die Phuting, die Hlakwana (later bekend as die Kololo) en die Taung, noordweswaarts verwoesting gesaai. Tswanastamme het daar swaar onder die aanslae gely.

Onder die vernaamste gedwonge migrasies, wat hier ook tot die bou van nuwe staatsgroeperings bygedra het, ressorteer dié van die Tlokwa. MaNthatisi het later die leiding aan haar seun Sikonjela oorgedra. Nadat die Tlokwa die vroeë woede van die *Difaqane* oorleef het, is in die oostelike bergland van die Transoranjestreek 'n redelik sterk vesting ingerig.⁴³

Kooaneng (digteby die huidige Clocolan), hul vernaamste vesting, was nie baie ver van Butha-Buthe nie, waar 'n veel verfynder en begaafder Sotholeier besig was om geleidelik opgang te maak. Gebore in dieselfde omgewing ongeveer in 1786, het Moshesh (Moshweshwe) sy uitnemende politieke en militêre talente skitterend aangewend om uit die maalkolk van die *Difaqane* algaande as die Sotholeier na vore te tree. Onder swaar Tlokwa-druk het Moshesh in 1824 suidweswaarts na Thaba Bosigo, sy latere beroemde bergvesting, verhuis. Daar het hy talle aanslae uit allerlei oorde afgeslaan. Met Shaka het hy op vriendskaplike voet gekom en deur sy effektiewe diplomاسie het hy verdere Matebele-aanslae uitgeskakel. Intussen het hy uit die brokkies van stamme wat deur die *Difaqane* verbrysel is, en selfs hervormde mensvreter, sy Sothostaat geduldig opgebou. Toe Griekwas en Korannas hom uit die weste met vuurwapens en te perd aanval, het hy geleer om self vuurwapens te hanteer en perd te ry. Verdere lesse kon hy sedert 1833 leer van intelligente en energieke Franse Protestantse sendelinge wat hy in sy land ontvang het. Moshesh het hul teenwoordigheid gebruik om sy staat verder uit te bou. Sy ou teenstander Sikonjela is nou reeds ver verby gestee. As die BaSotho (*die*

43. Thompson gee in *O.H.S.A.*, I, p. 391 vlg. 'n uitstekende sintese, gebaseer op die beste bronne en jongste navorsing. Vgl. veral die bronne-opgawe op p. 392, noot. Kyk verder die studies deur Boerbok van der Merwe, „'n Veglustige Kafferstam”, I-IV, in *Die Huisgenoot*, 24 Jan. – 14 Feb. 1941; en M. How, „An alibi for Mantatisi”, in *African Studies*, XIII, 1954, pp. 65-76.

Uit werk die afgelepe paar jaar gedoen, is sekere mistastings van ouer skrywers (wat deur later skrywers oorgeneem is) weliswaar gekorrigeer. Die talle studies het egter nog glad nie helderheid i.v.m. baie aspekte van die *Difaqane* gebring nie. Omdat ons kennis oor die volgorde van gebeure dikwels heel gebrekkig is, kan selfs oorsaak en gevolg nie altyd van mekaar onderskei word nie.

Sotho) het sy volk begin bekend word. In die vroeë dertigerjare het Wesleyaanse sendelinge 'n nuwe tuiste vir die Seleka-Barolong gesoek. Dit was Moshesh wat moes toestemming gee voordat Moroka sy bekende nedersetting te Thaba Nchu ingerig het.⁴⁴

Onderwyl Moshesh sy Basoetostaat in die oostelike Transoranje ingerig het, was Moselikatse ewe suksesvol om sy Matebelestaat in Transvaal in die lewe te roep. As 'n besonder energieke leier van onder die dertig met buitengewone militêre en politieke gawes, het hy sedert 1823 die Pedi en ander Oos-Transvaalse stamme onderwerp. In die opbou van sy ryk het hy, net soos Moshesh, allerhande vreemde elemente saamgesnoer. 'n Paar jaar later het Moselikatse na die omgewing van hedendaagse Pretoria verhuis. Uit dié sentrale posisie kon hy in alle rigtings impies uitstuur om sy ryk uit te brei en te konsolideer. Hy was egter tussen twee vure. Dingane se impies kon hom nog opsoek, terwyl Griekwas hom uit die suidweste begin aanval het. Dit was om die gevreesde Zoeloe-assegaaie te ontwyk dat hy teen 1832 besluit het om na die Maricorivier te verhuis. Nadat hy die Tswana daar verdryf het, vestig hy hom te Mosega (digteby die latere Zeerust). Ver noordwes van Moshesh se koninkryk het Moselikatse ook gewoeker met sy vele talente. Oor tienduisende vierkante myle van die Hoëveld het Moselikatse sy staatsmag, gerugsteun deur etlike duisende goedgeoefende krygers, stewig gevestig. Heelwat Zoeloetradisies is deur hom oorgeneem. Ook sy grense is in alle rigtings ver uitgestoot.

44. Oor Moshesh het daar reeds twee lewensbeskrywings verskyn: J. G. Williams se *Moshesh: the man on the mountain*, Londen 1959, en P. Becker se *Hill of Destiny: the life and times of Moshesh, founder of the Basotho*, Londen, 1969. Franse sendelinge soos Casalis, Arbousset en Daumas het in beeld en in skrif volledige en lewendige beskrywings nagelaat. Heelwat vername dokumente is gepubliseer deur Theal in sy bekende *Basutoland Records*, dele I en II, Kaapstad, 1883. Kyk ook N. Moshesh, „A little Light from Basutoland” (in *C.M.M.*, II, Jan.–Junie 1880, pp. 211–233 en 280–292). Vgl. ook die biografieë deur P.B. Sanders en L.M. Thompson.

Die bekende D. Moodie gee op 18 Des. 1834 uit Graaff-Reinet 'n relaas van Moselikatse se ryksbouing aan regter Menzies. „This chief,” voeg Moodie by, „has been often visited by Colonists, . . .” (kopie in G.H. 19/4: Border Tribes, Treaties and Miscellaneous Papers, 1833–1834, in K.A.).

Die Franse sendelinge wat hulle onder stamme gevestig het wat onder Matebeleaanvalle gely het, rapporteer in kleurrike taal: „Rien de plus affreux que la terreur que répand le nom des Métébélés dans ce pays. Tout le monde se considère plus ou moins comme aux portes de la mort” (vgl. brief gedateer 1 Junie 1834, in *Journal des Missions Évangéliques*, 1835, p. 14). Reeds op 28 Feb. 1834 het Lemue gsekryf: „La tyrannie de Moussélékatsi se fait toujours sentir, et menace de désolation tantôt une tribu, tantôt une autre.” (*ib.*, p. 15).

Dr. A. Smith verduidelik aan D'Urban dat Moselikatse glad nie 4 000 krygsmanne kan byeenbring nie. Terwyl sowat 2 000 as gereelde krygers aangehou word, is nog 2 000 besig as vewagters en met ander pligte. Byna die helfte van sy 4 000 manlike onderdane tussen 15 en 60 is verowerde Betsjoeanas wie se lojaliteit onder verdenking is (G.H. 19/4: Brief gedateer 15 Des. 1835 en ongedateerde notas van *ib.* aan *ib.*, gebind net voor 'n brief van *ib.* aan *ib.*, 13 April 1836).

Vanuit sy voorposte op die Limpopo, die Vaal en die Molopo het sy impies verdere bufferstroke skoongemaak. Hoewel 'n despoot, was sy beleid realisties. Hy het hom by sy omgewing en omstandighede uitnemend aangepas. Die Nguni was die dominerende element in sy ryk, maar die vernaamste Sotho-elemente is doeltreffend gebruik in sy ryksbouing. Toe die eerste Voortrekkers en Boerejagters die grense van sy ryk nader, was hy reeds met sendelinge en ander Engelstalige Blankes vertrouwd. Berede kommando's en ondersteunende ossewaens het hy goed geken. Wat blote militêre krag betref, was sy Matebeleryk egter nog nie enigszins vergelykbaar met die Zoeloeryk wat hy in die ooste agtergelaat het nie. In Wes-Transvaal was hy nog te kort gevestig om sy bouwerk af te rond.⁴⁵

Sikonjela, Moshesh, Moselikatse – al drie het, in mindere of meerdere mate, uit chaos revolusionêre state geskep. Dingiswayo en Shaka het op die ooskus revolusionêr begin dink: in die binneland het ander Bantoeleiers van hul idees laat voortleef.

Die *Difaqane*, die magtige verdrywer van swart mensemassas in Suidelike Afrika, het inderdaad 'n revolusie gebring. Vanaf die Kaapse grensdistrikte tot in die Kalahari en tot by die groot mere van Sentraal-Afrika, het Swartmense deur hul fenomenale mobiliteit 'n totale ommekeer teweeggebring. Ongelukkig is die talle ingewikkelde kettingreaksies wat aangevoer is uit die ryk bodem van Suidoos-Afrika, in newels van historiese onsekerheid gehul. Oor vele en vername aspekte sal tevergeefs op vollediger antwoorde gesoek word. Die *Difaqane* se oorsprong sal steeds op hipoteses moet berus. Bra onseker is ook die presiese chronologiese en geografiese verloop van die uiters gekompliseerde massamigrasies. Hoe duidelik staan sy Bantoeleiers as mense uit? In hul karaktertrekke en motivering kom die meeste so vaag te voorskyn dat hul bepaalde rolle nie indringend ontleed kan word nie. Gevolglik kan baie van die direkte gevolge van die *Difaqane* nie helder omlin word nie. Die basiese probleem is te min en onbetroubare bronne.

Een ding is baie duidelik. Binne enkele jare is die Suid-Afrikaanse binnelande onherkenbaar verander. Oor tienduizende vierkante myle het die *Difa-*

45. Behalwe literatuur en bronne hierbo vermeld, kyk ook W. C. Harris se *The Wild Sports of Southern Africa*, Londen, 1852; P. R. Kirby (red.), *Robert Moffat's Visit to Mzilikazi in 1835*, Johannesburg, 1940; J. P. R. Wallis (red.), *The Matabele Journals of Robert Moffat, 1829-1860*, 2 dele, Londen, 1945; D. J. Kotzé, *Die eerste Amerikaanse Sendelinge onder die Matabeles* (in Arg.-jrb. vir S.A. Gesk., 13de jg., I, 1950).

Lewendige beeldende dokumente deur C. D. Bell van Moselikatse en sy Wes-Transvaalse ryk is gepubliseer in Kennedy se *Catalogue of Pictures in the Africana Museum*, I, Johannesburg.

Ons beskik oor heelwat literatuur en bronne wat lig werp op Moselikatse se ryksbouing op sy weswaartse migrasies. Vgl. o.a. H. O. Mönnig, *The Pedi*; I. Schapera (red.) se *Praise-Poems of Tswana Chiefs*, Oxford, 1965; W. F. Lye, „The Ndebele Kingdom south of the Limpopo river” (in *J.A.H.*, X, 1, 1969, pp. 87-104).

qane 'n radikale transformasie meegebring. Op alle gebiede van die Bantoe se tradisionele stampatrone het die revolusie ingegryp. Onderdane van die oorsinnende Zoeloeryk het anders gelewe. Onder outokratiese heersers is politieke en militêre mag in enkelinge se hande gekonsentreer. Om militêre ambisies te bly bevredig, is Zoeloe-impies soms uitputtend honderde myle heen en weer gestuur. 'n Normale familielewe is hieraan ondergeskik gemaak. Groot druk is, meestal onsuksesvol, uitgeoefen om die opvallend beter Blanke wapentuig te verkry. Die magtigste militêre leiers, Shaka, Dingane en Moselikatse, het nie daarin geslaag om hul impies daarmee toe te rus nie. Dit sou die geniale, aanpasbare Moshesh beskore wees om die vuurwapen en perd doeltreffend te begin benut.

Leiers met daadkrag en inisiatief het uit die kookpot van Noord-Natal met eie volgelinge uitgewyk en probeer om op 'n veilige afstand van tiranne eie ryke te stig. Die uitnemende krygskunde van die Zoeloe en hul bure het hulle in staat gestel om met klein groepe in baie dele van Suidelike en Sentraal-Afrika buitengewone sukses te behaal. Dis gedoen ten koste van ander Bantoesamme wat nie met hul tradisionele samorganisasie teen die fyn afgerigte en geïnspireerde impie bestand was nie. Baie stamme kon hulle nie eens weer teen die hordes desperate vlugtelinge wat in alle rigtings voortgedryf is nie.

Wie nie magtig was nie en hul lewe en besittings wou behou, moes êrens veiligheid soek, hetsy op berge en in woestyne, hetsy onder die vleuels van magtige beskermhere. Maar slegs magtige beskermhere kon hulle soms tenuernood weer teen rowende impies, wat bv. deur Dingane oor die grotendeels ontvolkte Hoëveld gestuur is om Moselikatse in Wes-Transvaal aan te val. Op hul haastige weg het krygers altyd kos nodig gehad en hulle sou buit nie maklik prysgee nie. So is 'n onberekenbare aantal stamme, groot en klein, uitgemoor. Selfs in afgeleë gebiede kon van die tienduiseende vlugtelinge dit dikwels nie meer waag om hul gewone hutte in beskermde krale op te rig nie. Daar sou steekassegaaië skielik hul harte kon vind. Vlugtelinge wat nie buitengewone skuilplekke kon opsoek, of buitengewone afstande, soos na die Kaapkolonie, kon aflê nie, moes onder die blote hemel bly rondswerf.

Groot risiko's was ook daaraan verbonde. Verwilderde, desperate mense het oerdrange begin bevredig deur saam met roofdiere mense te jag – eers uit nood, later uit voorkeur, en uit die beskikbaarheid van voldoende voorrade is 'n smaak vir mensvleis ontwikkel. Later het Mokapakapa, as inwoner van 'n sendingstasie in Basoetoland, sy grusame verhaal aan Franse sendelinge vertel:

„Obliged to fly with my family from an enemy who followed hard after me, I set out during the night for fear of being perceived by Marimos, I was not, however, able to avoid the snares which are laid for travellers. Two Marimos concealed in our road, quickly laid their fatal plaited rushes to catch our feet. Hardly had we fallen, – I, my three wives, my children, and my servants, – when a furious troop threw themselves upon us, tied us with

leather thongs and conducted us to the kraal, loading us with blows, and crying *Ua! Ua!* like shepherds driving their sheep before them. Arrived at the kraal, we were received by the ferocious exclamation of *game! game!* In their language, in which irony and cruelty are blended, they called my children two pretty lambs, their mothers they denominated three cows, my servants three oxen, and myself an elan[d]. These words were our death-warrant."

Maar Mokapakapa self was te maer, en as bediende kon hy vier lange jare waarneem hoe die Marimo's (of mensvreter) volkome versot geraak het op mensvleis, en selfs fynproewers geword het.⁴⁶

Die verhaal van 'n ou Fingo wat alleen in die Bo-Caledonrivierstreek rondgeswerf het, herskep die vreesgevoel van 'n eensame mens, wat as prooi deur medemensse gejjag word. 'n Mensvreter het die Fingo se vellemantel afgeruk, maar hy het blitsvinnig weggehardloop. „Afterwards I met two children . . . One was dead. The living one was eating the flesh of the dead one. I passed on. Next I saw a company of people digging plants. I was afraid of them and hid myself. When I was still going I saw a long stone wall, not very high. There were people sitting there cooking! I saw human heads on the ground. I took another way and escaped . . .” Sy swerftog gaan voort. Intussen het hy sy vader gevind. 'n Aantal Basoeto's nooi hulle uit om in 'n grot te kom woon. „We were afraid. We saw skulls of many people beside this rock . . . I then went to a village. The Amangwana (Ngwane) came there and destroyed the village. I was taken away by them . . . We became servants. Tshaka sent an army to fight with Matiwane. We were defeated and the Amazulu went back again . . .”⁴⁷

In hierdie ontroerde tye was dit Moshesh se vindingryke leierskap wat bo dié van ander uitgetroon het. Hy kon selfs sy grootvader, Peete, se eters met takt hanteer. Dit was tydens sy migrasie van Butha-Buthe na Thaba Bosigo in 1824 dat Rakotsoane en sy mensvreter Peete opgeëet het. Sowat vier jaar later, toe Moshesh Rakotsoane in sy mag gehad het, verset hy hom teen laasgenoemde se teregstelling. Om taktiese redes respekteer hy die mensvreter as „the tomb of the departed”. Sodoende voorkom Moshesh tegelyk verdere bloedvergieting, verkry hy broodnodige aanhangers, en hervorm hy sy mensvreter-volgelingen.⁴⁸

46. T. Arbousset en F. Daumas, *Narrative of an Exploratory Tour*, Kaapstad, 1968, pp. 55-57 (aanhaling op p. 56).

47. An Aged Fingo, „A Story of Native Wars”, *Cape Monthly Magazine*, 2de Serie, XIV, Jan.-Junie 1877, pp. 250-1, aangehaal deur W. en T., *O.H.S.A.*, I, p. 395. 'n Verkorte weergawe van dié verhaal word gegee deur Ayliff en Whiteside in hul *History of the Abambo*, pp. 14-15.

Dat mensvretery ook in Natal voorgekom het, getuig Mqaikana ka Yënge aan Stuart. Vgl. die Stuart Papers, Notebook 1, p. 29, File 20 (1) in die K. Campbell-Biblioteek, Durban.

48. D. F. Ellenberger, *History of the Basuto, ancient and modern*, Londen, 1912, pp. 146, 227-8.

Met die verkrummeling van die politieke en militêre struktuur van die Bantoe-stam, het die Swartman gewoonlik sy vee en graan verloor. So het die stam se ekonomiese grondslae verdwyn. Uit die aangehaalde persoonlike getuïenisse blyk die algehele induïestorting van die maatskaplike orde met sy morele kodes. 'n Ongekende demoralisasie volg onder verspreide swerwers wat dikwels deur vrees doelloos rondgedryf word. Noodgedwonge word daar algemeen gesteun op vleis wat die maklikste verkry kan word, hetsy van dier, hetsy van mens; aangevul deur veldkosse. Die lewenspatroon van die Swartman in Suidelike Afrika is aldus baie eeue na 'n primitiewe stadium teruggeskuïwe. Mqaikana ka Yënge, van die Londi-stam, gebore ongeveer 1831 digby die latere Howick, vertel dat hy in die veld gebore is, want weens die Zoeloeoorloë is daar nie gewaag om krale te bou nie. Hulle het van die baie wilde diere gelewe. Vleis is gedroog en gemaal. Wanneer 'n groot dier soos 'n olifant gedood is, het hulle sak en pak daarheen getrek totdat alles op was. Sy mense, wat toe somaar in die veld begin slaap het, waar hul rondwalinge hulle heen gevoer het, is deur hiënas en ander roofdiere aangeval.⁴⁹ Om vleis moes baie Bantoe wedywer met die leeu en hiëna; om veldkosse met die bobbejaan.

Uit verspreide en fragmentariese brokke inligting kan ons aflei dat die volgende toestande destyds geheers het. Die relatief onbeskermdes Bantoe is toe veel meer as tevore deur grotere roofdiere soos leeus, luiperds en hiënas (en moontlik ook deur wildehonde) gevang. Op die oorvloed vleis van ontelbare lyke het roofdiere gefloreer en in getalle vermeerder in sekere streke van die tienduïsende vierkant myle wat deur die *Difaqane* getref is. Verswakte enkelinge en verwarde groepies Swartmense is soms maklik gevang en opgeëet. Snags, wanneer die gevaar die dreigendste was, het die tradisionele, stewige skerms

49. Stuart Papers, Notebook I, p. 29, File 20 (1), in die K. Campbell-Bibl., Durban.

50. P. R. Kirby, „The 'Inhabited Tree' and the 'Villages on Poles' of the Northern Transvaal in 1829-1836”, *A.N.N.*, XVII, 7, Sept. 1967, pp. 299-308. Kyk ook A. Steedman, *Wanderings and Adventures in the Interior of Southern Africa*, II, Londen, 1835, pp. 45-46 (afbeelding „The Inhabited Tree” teenoor p. 46).

Agter in John Burrow se „Travels in the Wilds of Africa” (fotokopie van die manuskrip in my besit, wat uit prof. P. R. Kirby se boekery aangekoop is), is 'n skets van 'n hut op sowat vyf pale, met 'n bewoner sittende bo op sy sistoeop! Burrow se onderskryf lui: „House on Poles (in lion country).” Takke en een dwarslat dien as 'n leer. Die skets en die bladsy is ongenommerd.

Sedert ek hierdie gedeelte geskryf het, is Burrow se reisbeskrywing deur prof. P. R. Kirby uitgegee (Kaapstad, 1971). Vgl. hier pp. 53-57.

51. Dit is duidelik dat die *Difaqane*, wat 'n revolusie onder die mense van Suidelike Afrika teweeggebring het, ook 'n groot ommekeer onder die diere (en moontlik ook plante) veroorsaak het. Daaroor kan nog heelwat navorsing gedoen word.

A. Steedman vertel dat op 'n reis in Kafferland in 1830 die hiëna „is much more formidable and voracious” dan in die Kolonie. „This may be accounted for by the frequent wars . . . the bodies in consequence lie scattered over the plains after a battle, and soon find sepulchres in the ravenous maws of hyenas” (*op. cit.*, I, p. 199). Vgl.

tussen hulle en die roofdiere ontbreek. In Wes-Transvaal tref die Smith-verkenningsekspedisie groepies Bantoe aan wat in groot bome en op hoë pale vaste skuilplekke ingerig het.⁵⁰ Agter swak skerms op die grond kon hiënas snags jong kinders langs hul ouers kom wegsleep, en suigelingte uit hul moeders se arms ruk. Leeus kon dan byna na willekeur Swartmense kom vang.⁵¹

John Burrow, jeugdige sterrekundige by die Smith-ekspedisie, vertel in sy persoonlike joernaal van die misrabele, verhongerde Kwena wat met hul families in die huidige Wes-Transvaal eenvoudig by hulle kom aansluit. Die ekspedisie word verplig om vir hierdie vlugtelingte 'n paar buffels te skiet om hul aan die lewe te hou. In sy joernaal illustreer Burrow die benarde toestand van 'n verhongerde Kwenakind. Kinders daar beskryf hy as „living skeletons with enormous stomachs” deurdat hulle groot hoeveelhede Limpopowater drink, waaraan daar minstens geen gebrek is nie. Een oggend kom omtrent twee dosyn Kwenas aan om hulle by die ekspedisie aan te sluit, „being actually driven from their kraal by lions which had for some time been in the habit of carrying off one a night and that they had lost one, a man, while on the road to us who was carried off while sleeping under a bush and when they jump'd up at the alarm they saw the brute quietly walking off with his prey till he got about a hundred yards from them where he cool(l)y sat down to enjoy his repast. This same man had escaped once before in a most extraordinary manner. He was sleeping in a kraal when he was disturbed by the lion creeping under the thorn bush hedge close to him; he allowed him to get completely through and threw to him a buffalo's head that he had fortunately happen'd to have taken to form a pillow. The lion look'd first at one and then at the other and finally taking up the head walked quietly off.”⁵²

verder pp. 199–203. Later verwys Steedman weer na die Bantoegebruik om gesneuweldes onbegrawe te laat gedurende hul gereelde oorloë. „The late Chaka,” sluit hy af, „scarcely deserves a better name than that of caterer to the wolfish tribe. Since his death these animals, instead of feeding on bodies plentifully provided for them, are, with a few exceptions, obliged to take them alive.” (p. 203). Eerw. Shepstone rapporteer nou uit Kafferland dat hiënas voorkeur begin gee aan mensvleis bo dié van vee (pp. 199–200).

Oor die optrede van die roofdiere van Suid-Afrika in die negentiende eeu het ons 'n ryk skat van inligting. Die optrede van die leeu en die hiëna teenoor die mens word by deur W. H. Drummond bespreek in *The Large Game and Natural History of South and South-East Africa*, Edinburg, 1875, pp. 231 vlg., 255 vlg. en 308–310.

Graag bedank ek prof. H. P. van der Schijff, hoof van die Departement Plantkunde aan die Universiteit van Pretoria, en dr. J. du P. Bothma van die Departement Dierkunde, vir samesprekings oor aspekte van die bostaande probleemekompleks. Ek is egter self verantwoordelik vir die finalisering van my gevolgtrekkings.

52. Burrow, „Travels in the Wilds of Africa”, pp. 181–185. Die aanhalings is op pp. 183–185. Die punktuasie is effens deur my verbeter. Die skets is links op p. 185 met onderskrif: „Child of the Bacqueens Tribe living on the Tropic. 1835.”

Vgl. ook Smith, *Diary*, II, p. 231.

Die kunstenaar Charles Bell het vir ons verdere sketse nagelaat uit 1835 van Kwena-vlugtelinge op die Maricorivier. Onder vyf uitgeteerde mense en 'n uitgeteerde hond teken hy aan „Chief – and skeletons of the starving Bacquain Refugees on the Marique.”⁵³ In sy volgende waterkleurskets beeld hy uit 'n groep verwaarloosde vroue en kinders wat skuil in bosse langs dié rivier. Sy onderskrif lui: „Bacquain Refugee Women, Children and huts on the Marique.” Die hutjies is duidelik treurige skuilplekke.⁵⁴ In die bosse kon hulle moontlik Matebele-krygers ontwyk; maar leeus en hiënas het beslis soms onder die groep 'n skrikbewind gevoer. Dit was die swak vroue, die jongelinge en die suigelinge wat dan gely het.

In 'n joernaal deur eerw. T. Jenkins in die Transoranje gehou, noteer hy op 8 Julie 1835 dat die makker van drie Mantatiese, nie baie ver van Thaba Nchu nie, langs hulle in die veld, deur 'n leeu bespring en opgeëet is. Dan voeg die sendeling by: „Travelling here is sometimes exceedingly dangerous, as the country is so much infested with lions and wolves. The latter frequently enter the houses of the natives, and seize the first individual they meet with. Numerous instances have occurred where many have been taken and totally destroyed by them; whilst almost daily we meet with persons who have been seized, but have been rescued with the loss of a lip, nose, eye, or an ear, or otherwise frightfully disfigured.”⁵⁵

Die revolusionêre transformasie wat die *Difaqane* in Suidelike Afrika meebring het, het dus die blote getalsterkte van die Nie-Blankes daar baie aansienlik laat verminder. Of die afname op honderdduisende of hoër gestel moet word, kan nie bepaal word nie.⁵⁶ Dit is egter baie duidelik dat – gepaard met die sterk afname in die getal mense – die reeds besonder ryke verskeidenheid van wilde diere nou eers geweldig in getalle vermeerder het. Wilde bokke en voëls moet veral welig op die rustige hoëveldse grasvlaktes en aangrensende bosveld aangeteel het. Vir die kundige jagter het dit 'n paradys geword. Blanke, gekleurde en swart jagters is spoedig daarheen aangelok om vleis, velle, ivoor en horings te versamel. Jagters, ontdekkingsreisigers, handelaars, trekboere en sendelinge se wawiele het soms krakend oor mensegeeraamtes gerol. Die Wesleyaanse sendeling eerw. R. Giddy vertel bv. hoe van sy medesendinge in die suidelike Transoranje op pad na Thaba Nchu, „when the grass is not long . . . human skulls and bones appear scattered over the plain in every direction, whilst the wheels of wagons as they pass are crushing beneath them the bones of those who have fallen in war or . . . put

53. R. F. Kennedy, *Catalogue of Pictures in the Africana Museum*, I, Johannesburg, 1966, p. 158, B 698.

54. *Ibid.*, pp. 158–9, B 699.

55. *Missionary Notices, &c.*, 1835–1837, no. 243, Maart, 1836, p. 241.

56. Theal skat die totale lewensverlies op nader aan twee as aan een miljoen (vgl. *History of South Africa since 1795*, I, Londen, 1927, p. 456). Ellenberger, *op. cit.*, beraam dat sowat 300 000 mense deur ander mense opgeëet is (p. 225). Omer-Cooper sê: „Loss of life must have been frightful, . . .” (*op. cit.*, p. 176).

to a cruel death"⁵⁷ Elders het verlate krale se versteekte graan soms hulpbehoewendes gevoed. Blankes, Griekwas, Korannas, Basters en sterker Bantogroepe wat na hierdie streke aangetrek is, is dikwels deur die gedemoraliseerde menseereste as hul beskermers verwelkom. In die bring van hul kersteningsoodskeping het sendelinge heelwat vrye spel geniet. Ingrypende hervormings kon soms deur hul ingevoer word. Migrasies kon ook deur sendelinge na beter oorde gereël word. Vreesbevange vlugtlinge het 'n paar mans te perd met vuurwapens as potensieële beskermhere aangesien. Baie Nie-Blankes was bereid om met Trekboere en Voortrekkers om beskerming te onderhandel. Bloot om beskerming, met vleis en graan, sou baie bereid wees om tydelik in hul diens te tree. In hierdie jare van revolusie was baie Swartmense soos klei in die hande van Blankes, Griekwas, Basters en Bantoeleiers wat sekuriteit belowe het.

Onder hierdie besondere omstandighede sou mens verwag dat baie duisende Nie-Blankes suidwaarts oor die Oranjerivier, en oor die ou Kaapse Blanke-Bantoeengrens, na die meer gevestigde gemeenskappe van die koloniale grensdistrikte sou verhuis. Dié streke kon hulle heelwat bied. In die volgende hoofstuk word hierdie swart immigrasie ontleed.

57. Giddy aan Beecham, Thaba Nchu, 7 Okt. 1837, in Box South Africa VII, File Albany, 1837 (Wesleyan Methodist Missionary Archives, Londen).